

на во Короніе 46

Мерсбург

1. Квотка 1787. 1

Мана Унанен

С. Кеттла

Д. Лодерс

О. Кеттла

пр. Кеттла

Васи Фран

Кеттла

З. Ендл -

A550134 p6. (P)

58
A-642-a.x

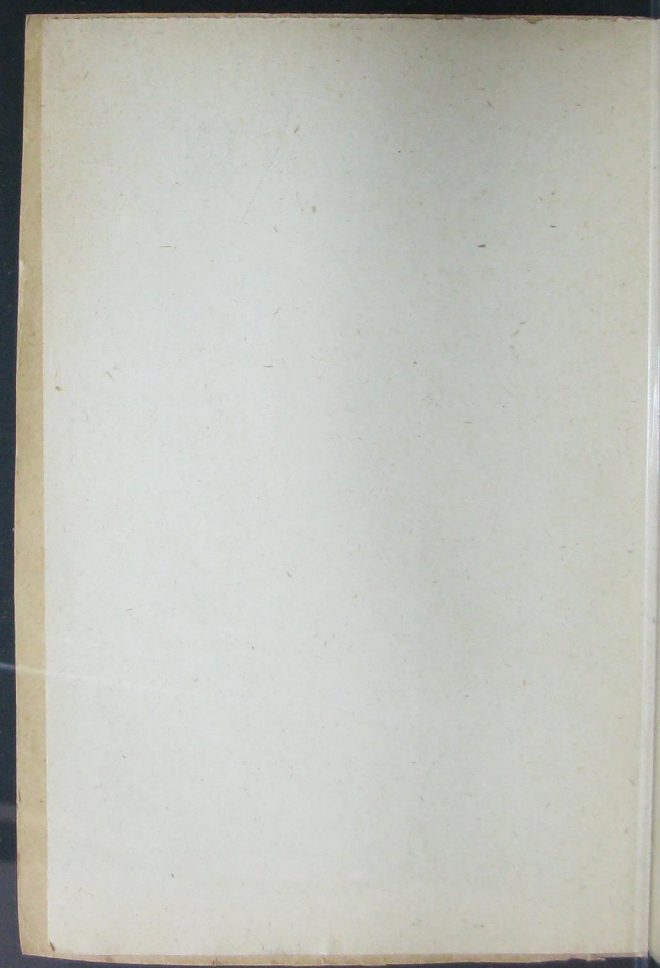
V.N. Karazin Kharkiv National University

00946668

ЛІТЕРАТУРНИЙ
ЯРМАРОК

АЛЪМАНАХ
МІСЯЧНИК
КНИГА ДЕСЯТА (140)
ВЕРЕСЕНЬ — 1929

Д В У

ОБОВ'ЯЗКОВИЙ
ПРИМІРНИК

Бібліографічний опис цього
видаання вміщено в „Літописі
Українського Друку“, „Карт-
ковому Репертуарі“ та інших
показачниках Української
Книжкової Палати

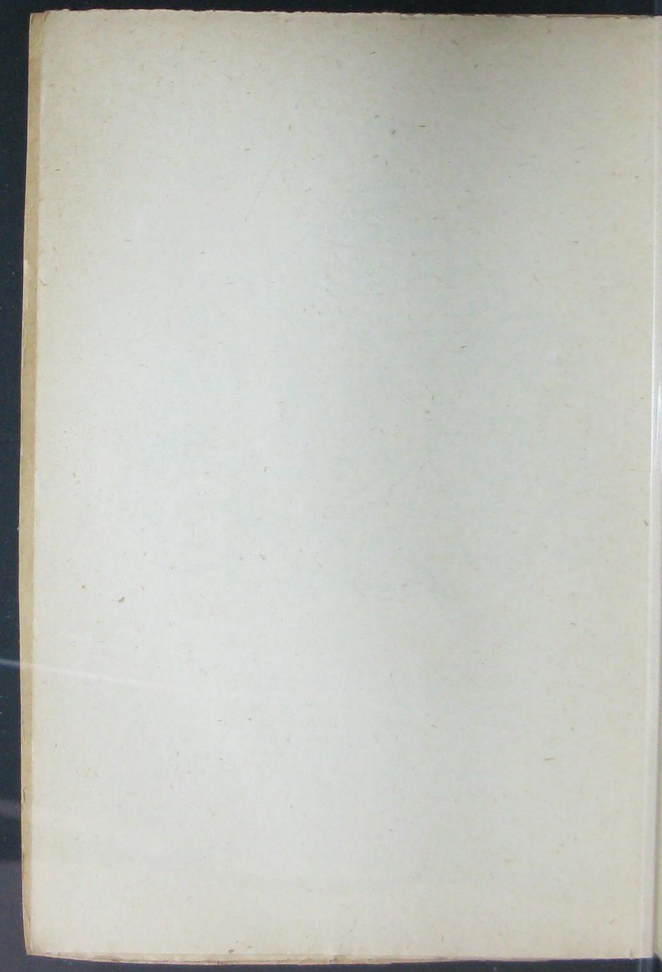

Надруковано 5.000 прим.
в друкарні Державного
Видавництва України
імені Г. І. Петровського.
Харків, Укрпошта 4459
від 27/X 1929. Зам. 190

Галло! Галло! Галло! Усім! Усім! Усім!
Говорить Ярмарком „Літературного Яр-
марку“ на хвилі 500.000 метрів із міста
Харкова, столиці Української Соціалі-
стичної Радянської Республіки. Читайте,
шановні товариші, чергову 140 книгу
нашого позагрупового альманаху!

Милий читачу! Ми звер- ПРОЛОГ ДО КНИГИ СТО
талися до тебе завжди. СОРОКОВОЇ

Ми знаємо твою любов і
прихильність до нас, знаємо, що ти з любов'ю пиль-
нуеш кожного нашого кроку, бо ти активний і куль-
турний будівник соціалізму. Охоче ти вислухо-
вуеш усі наші пропозиції, сумніви й думки, любиш
нас, про що ми знаємо не тільки з того, що наш
альманах закупається тобою найкраще з усієї
української періодики, а й з твоїх численних листів до
нас. Ми з тобою повнокровні й молоді, ми разом з
тобою починали видавати цього альманаха і вже ось
незабаром буде рік, як щомісяця ти читаєш щонай-
життєрадіснішу книгу, таку ж молоду й теплу, як
і та нова сорочка, роботи Анатолія Петрицького,
в яку ми одягаємо наш альманах з сто тридцять
дев'ятої книги. Тож, користуючись з твоєї уваги та
любви до нас, ми дозволимо собі й на цей раз по-
ставити на обговорення з тобою деякі питання нашого
часу. Ми, звичайно, попри нашу міцну молодість і
життєрадісність, не будемо ставити на обговорення
питань про спеціальні крісла для любовних напоїв,
як це, наприклад, робить Валеріян Поліщук у своєму
зовсім не авангарді, чи про ті ж любовні крісла,
плюс брудні „підштаники“, що їх так полюбляє
ідеологічно витримана „Нова Генерація“.— Кож-
ному своє— скажімо ми з тобою.— Нехай вони бо-
рються з „хуторянством“, неущтвом, з технічною
відсталістю у цій, на їхню думку, мабуть, дуже акту-
альній галузі, нехай „поглиблюють революцію, це

їхня справа. Нам з тобою вистачить питань, які стоять сьогодні перед робітничою класою, перед тим ге-роїчним пролетаріатом, який, об'єднавшись ще за часів царату, вже ось 12 років веде наше молоде су-спільство до тих прекрасних днів, що вже зоріють за простими цифрами нашої п'ятирічки. Ми, поважаючи тебе, не будемо стверджувати того, що для відобра-ження нашої великої епохи годиться лише один стиль, стиль так званого монументального або мо-нументального (п'ятихвилинна фотографія) реалізму — як сказав Ю. Вухналь. Це праця людей вільних від всякої роботи і відповідальності за те, що вони роблять, до того ж мистецьки неписьменних і полі-тично відсталих. Ми не будемо також запаморочу-вати твоєї ясної голови питанням про примат форми чи змісту у художньому творі, бо ж його давним-давно розв'язав ще старий Георг-Вільгельм — Фрі-дріх Гегель, і справа полягає лише в тому, щоб ті, хто здійснюють це питання, намагаючись примусити тебе перечитувати їхні геніяльні твори, — навчився читати та взявся й до вивчення Гегеля. Ми повинні бути з тобою реальними політиками. Ми знаємо, що великий пролетарський рух повинен мати певні „іждержки революції“ і в питаннях культурного будів-ництва. Тож, знаючи це, нас не здивує й не повинно дивувати ніколи існування якогось там одного кри-тичного Півтора-панича, двох чи п'яток в нашій літературі. Навіть найкращий майстер та його ма-шина разом з тисячами найчистішої продукції дають трохи того, що зветься словом „брак“, навіть най-культурніше оброблена нива досвідної станції знає на важкому золотистому колосі легку сажу, що зветься зоною. Ми знаємо, що браковану річ треба викинути чи обернути на сплав і другим заходом виробити з неї потрібну та корисну річ, знаємо, що чорна зона витруситься вітром та машиною, і все це буде переможене дбайливою рукою нашої пролетар-ської класи, цього геніального хірурга, що не тільки

зрізав голову старому світові, а, розбивши його до щенту, вже ось 12 літ переможно будує новий. Нам сьогодні з тобою личить нагадати багатьом нашим товаришам письменникам, що робітник, хто має на-решті запанувати в тематиці нашої післяжовтневої літератури,—це не людина плюс варстат, як думає багато наших товаришів і нетоваришів—сучасних письменників та критиків. Нам треба з тобою заявити на весь світ про те, що робітник в нашій дійсності—це людина плюс цілий комплекс державно-політичних, партійних, економічних, професійних і інших ідей, що стоять перед цілою робітничою класою. Ми повинні з тобою заявити їм, що робітники у нас є не тільки біля варстата. Уряд, трести, державний апарат, партія, професійно-керівничі кадри, с.-г. комуна, Політбюро ЦК нашої партії, Комінтерн—все це створення робітничої класи, все це створене рукою і мізком робітника, і коли про це дехто забуває, коли поняття робітничої тематики такі люди зводять до: людина плюс не комплекс найпередовіших політичних і державно-громадських ідей, а лише засоби та знаряддя виробництва, цим вони зводять поняття робітника до категорії технічної, що є вульгаризм, примітивізм найвищої якості, проти чого ми з тобою воювали й будемо воювати невідступно. Читаючи, наприклад, дуже цікавий роман Ол. Копиленка „Визволення“ (ми його друкуємо в десятій та одинадцятій книгах „Л. Я.“), ми бачимо там поруч з робітником, який працює біля варстата, й робітника Петра Гамалію, голову тресту та його сина, завязаного комсомольця Саву-винахідника, хоча цей Сава і не має в руках найсвятішого, на думку вульгаризаторів, знаменія—молотка чи французького ключа, а замість цього—підручник з вищої математики, робфаківське недоїдання та неспокійний, завжди шукаючий розум. Робітника-виробника не можна відокремити від його знарядь праці та оточення, але в стократ безграмотніше, полишаючи його з молотком і ключем, відокремлювати

від того, що становить суть пролетарської диктатури, пролетарської держави, відокремлювати його від того суспільства, що, будуючи його, він кожен день перемагає опір не тільки ідей відсталих елементів свого цеху, а й цілокласового ворога, який веде уперту боротьбу проти ідей робітничої класи, її партії та держави. Нам з тобою годиться поставити сьогодні перед пролетарськими та революційними письменниками сучасності питання про те, щоб ці товариші ще ближче підійшли до повсякденної боротьби та праці робітничої класи, щоб дехто з них зрозумів, нарешті, хто робітник, щоб вони створили героїчні образи будівника соціалізму, безжалісно вічними образами заплямували тих, хто ще шкодить, плутаючись на переможному шляху революції, заперечує її, чи вигідно пристосовується, підмінюючи свою відданість і любов пролетарській революції, чужими, легко чи, на швидку руку зфабрикованими, червоними словесами. Нам з тобою потрібне живе пролетарське діло.

1 Спостерігати було холодно. А спостерігавши, побачив би — люди випускали з рота пару, купалися в ній і чаділи від неї. Лінія тротуару зв'язала людей одним ланцюгом. Ворушилися — нагадуючи рибу, загнану у вузьку протоку.

Десь угорі, в невідомій піднебесній лябораторії, пара оберталася в пелюстки — чисті, білі, математично обчислені. Пелюстки посипали людей, обважнілих від одєжі, повітря й морозу. Обважнілих від думок, ледарства і роботи. Одежа в три, чотири шари на заніженому тілі забирала в людей ворухливість. Біль-

ВИЗВОЛЕННЯ
ОЛЕКСАНДЕР КОПИЛЕНКО

Роман

"Ця сталь має таку властивість: — коли її нагрівати понад п'ятсот ступенів, вона ще більш твердішає".

(З підручника) "

"Vons semez de la ciguë et pretendez voir mûrir des épis!"
(«Посіявши бур'ян, не сподівайтесь, що виродить жито!»)

Маківскалі

Книга перша

ВЕЧІР НЕСПОДІВАНИХ ЗУСТРІЧІВ

шість поверталася на розі всім тулубом, дерев'яно, не вистромлюючи голови з коміру. Так повертає човен на однім місці, здавлений оглядом бортів.

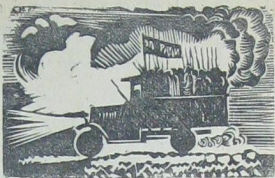
Нічого цього не спостерігав Сава. Навіть не помічав. Давали йому дорогу і часто озиралися вслід. Дивувалися з юнака в тонкому гумовому плащі. Дехто глузував сам собі або своїй супутниці шепотів на вухо із смішком:

— Мабуть, у нього в кишенях радіатори парового ogrівання...

Дійсно, в Савиній кишені сховався окраець гарячого хліба. По дорозі забіг у пекарню і купив півкіла. Гарячого окрайця загнав у нору кишені, бо в руках уже були книжки, а за ремінцем, під плащем, стирчали коньки. Руки нахабно мерзли. Тепер одну можна гріти гарячим хлібом. Окраець лежав згорбившись — схожий на живу істоту з теплою кров'ю. І висунув окраець засмажене вушко з кишені на повітря і чіплявся за руку.

Сава не любить, коли йому заважають розмахувати руками... До того ж і кортіло погризти гарячу шкориночку. Почав щипати окрайця — одгризти йому писок, нехай не дряпається! Дуже смачна, така вибаглива їжа — свіже повітря й морозок із гарячим хлібом. Вже давно вушко одгриз, потім шкоринка швидко зникла в роті, залишився лише шматочок. Після недового міркування і шматочок той провалився в безодні Савиноного шлунку.

Рука востаннє ринула в кишеню і знайшла тільки трохи крихот та теплоти, що залишив на прощання окраець. Порожньо... Сава вигріб крихти і провів поглядом трамвай, що підіймався, кречучи, вгору по

Пушкинській і затишно блямав вікнами. Ці вікна нагадували теплі очі, запорошені пелюстками сніжинок і кристалами інею.

Рука почала мерзнути в холодній кишені. Тоді згадав Сава, що чаю сьогодні не доведеться пити... Немає хліба. Жаль голосно вирвався йому прямо в лице дівчині, що човгала назустріч. Власне, не в лице, а в кінчик носа й очі. Бо все інше було закутане в комір із дешевого хутра — підробку під шкіру якогось наївного тропічного звіряти.

— Не буде чаю, а воно дюдя-я...

Очі над тропічним коміром здивовано тріпнулися, а ноги почовгали хутчіш. Нещасні ноги були сплутані високими ботиками. Саві стало смішно. Озирнувся, глянув на ті високі сірі човгаки, зважив їхню нерациональність. Зміряв поглядом свої ноги в міцних черевиках і вовняних гамашах. Засунув одну руку в кишеню штанів, одкотивши полу пальта, і пішов далі, прискорюючи крок.

Пальто, підбите гумою, не гріло, а, навпаки, в ньому було ще холодніше. Грів лише светер — товстий, пухнастий, куплений на барахольці харківського базару. Хоча цей светер рятував від холоду чужі плечі не одну зиму, все ж в ньому можна було ходити, не боячись замерзнути десь під парканом. Особливо, коли навчитися міряти зимові вулиці Савиною ходою.

Трамвай — зайва розкіш. Автобуси — забобони. Візники — застарілий анахронізм. Є ж власні ноги, багато цікавого на вулицях і єдина можливість поміркувати на дозвіллі, йдучи з інституту додому або мчавши на лекції. Увесь день прип'ятий до столу, до лав на лекціях, до своїх власних думок про новий мотор. Залишався час відпочинку — двадцять п'ять хвилин ходи з Москалівки до інституту й назад на темні провулки провінціальних харківських закутків.

Приїхав восени на іспити з глухої станції з повною головою математичних формул та різних законів. За два роки готування вклав усе в клітинки

мозку, всю премудрість програми, що вимагали суворі інквізитори іспитових комісій. Вже в Харкові дізнався скільки є охочих стати інженерами і злякався. Може б, і не страшно було, та впливали бліді вуста і поширені очі тих юнаків, що називали число бажаних попасти в інститут в шість разів більше, ніж є місць. Хлопці тинялися в садку, по коридорах. Кожен носив у руках зошити і щохвилини туди похапцем зазірав. Отут, біля самих мурів фортеці, яку треба було взяти, з'являлася одна зрадниця і розбивала надії.

У великому саді — червоні, казенного вигляду корпуси чотирьохповерхові, байдужі, сховані сплетеними вітами дерев і схожі на касарні, де дисциплінують, муштрують армію командирів нової індустрії. Сюди треба на п'ять років себе добровільно загнати, пройти всі таємні стежки науки, що ведуть до інженерського диплому. Затим ставати лише до роботи на користь республіки.

Лякала таємниці високих корпусів, ніякові обличчя юнаків, що прийшли на іспит. Заздрість проймала до студентів „старих“, що проходили мимо новаків з виглядом хазяїнів цього інституту. А кожен новак був певен, що лише він складе іспит, лише він має право вчитися в цій школі. А тут зраджувала зрадниця — пам'ять. За хвилину до іспиту відчував, як увірвалася якась ниточка, все вилітало з голови. Швиденько перегортав сторінки, згадував забуте місце з тригонометрії чи фізики, а через півхвилини знову тікали знання так міцно, щільно запаковані в голову.

Тому зразу після приїзду не було часу звернути уваги на місто. Перед очима танцювали логаритми, біноми, тригонометричні, геометричні теореми, закони і завдання з фізики. Кожен трамвай дзенькав про відділ електрики, а сирена ревла про рівняння з двома невідомими. Теж доводилося похапцем пергледати книжки й нотатки. Але Саві пам'ять не зрадила, а, навпаки — стала другом.

Після іспитів почалися нові турботи. Та місто й не здивувало Саву. Оглянувши дещо, орієнтувавшись, вирішив, що таким і повинен був його побачити.

Ніби все це давно відомне, тільки, на жаль, досить невдало зроблене. І Сава приїхав виправляти недоліки й переробляти все на свій кшталт. Необхідно лише влаштуватися тут і тоді починати. Околиці ж він оглянув так: сідав на якийсь з номерів трамваю і їхав до останньої, кінцевої зупинки. Там злазив і годинами блукав вулицями і заулками, дивуючи обивателів своєю надзвичайною фіолетовою сорочкою, що її так дбайливо пошила мати для іспитів. Дома одягав цю сорочку святами разів зо два і прекрасно в ній себе почував. А тут — хто проходив, оглядав Саву з посмішкою.

Давно все це було. Після того Сава влаштував своє життя так, щоб точно дедержуватись виробленого порядку розподілу часу, інакше день висів на шиї, мов непотрібний бганок лахміття.

Останні два дні Сава частенько несподівано, не свідомо посміхався сам до себе і, впіймавши посмішку, просто реготав. Позавчора на вечірці була пригода. Несподівано поцілувала пахуча жінка з ім'ям Мар. Цікава жінка. Якась, мабуть, непманка, принаймні, так здавалося Саві. Смішна і чудернацька пригода! Всі були трохи на підпитку, і екзальтована буржучка попросилася з солодким поцілунком. Та Сава й не відмовився від такого делікатесу на закуску. Подібних жінок він бачив лише на вулиці — прекрасно одягнених і... привабних. Дійсно, вони нагадують ті чудернацькі делікатеси, що про них доводилося читати в книжках. Наприклад — сир якийсь швейцарський. Саме тоді його їдять, коли в ньому заведеться черва. Кажуть — це надзвичайно тонкий і споживний делікатес. Вино, що вилежувалося в льохах десятки і сотні років — швидко п'янить і смак його надзвичайний. А пляшка вся вкрита сизою цвіллю.

Жінки, подібні до Мар, нагадували Саві оті делікатеси, вигадані виключно для гурманів. Нагадували страви зі смаковитою гнилизною і ненажерливим червачком усередині. Вино, що пам'ятає запоріжців і лицарські походи. Чому ж не спробувати такої страви? Принаймні з цікавості він має право покуштувати буржуазних страв. Чи споживні вони для пролетарського, студентського шлунку? І Сава виявив тоді, що ці страви в невеликій кількості досить пікантні. Але таких жінок треба держати на відстані, бо вони напевне чіпляються мов ті кицьки кисті.

А на закуску—це річ незамінима, хоча б такий винятковий поцілунок, як того вечора. Сталося все так...

О дев'ятій годині штурмою влетіла в кімнату Надійка. Принесла з вулиці холод і квітку червону на щоках, намальовану морозом. Ледве переступила поріг, гукнула:

— Збирайся Савко! Пішли... Негайно збирайся! Та навіть і збиратись нічого, так і ходім! А надимив цигарками, чортів димар... Ходім...

— Куди ходім? Ти що—сказилася раптом чи тебе мороз укусив?—Здивовано зустрів її Сава. Він саме вчився грати на своєму новому струменті музичному і задоволений був із своїх успіхів. Надійка крутнулася по хаті, кинула Саві його пальто.

— Ось на твое лахміття, одягайся й пішли. Тільки піддінь, шкірянку бо одморозиш боки. Далеко йти... Сьогодні вечірка у моєї знайомої імені доручено привести гарненького хлопця. Кращого за тебе у всьому Харкові не знайшла. Тобі не гріх трохи розважитись і подивитись ближче на чистосортного нашого обивателя. Там, мабуть, і гарненькі будуть дівчата, крім мене...

— Думаєш, так важко знайти кращу за тебе? Першу-ліпшу на вулиці подивися — ото саме вона й буде...

— Ой, Савко, ти став дуже балакучий! Одягайся, не базікай, а то язика голкою наколю! Чуєш?

— Чую, тільки я нікудисьніжки не збираюся йти... Обивателів я бачу на вулиці скільки завгодно найрізнісіньких сортів. А губити з ними години — це надто багато чести для них...

— Йолопе ти, хахлацька халява, сало без хліба, окорок свинячий...

— Так-так, це дуже смачні речі і коли б ними був, я обов'язково зробився б самоїдом...

Надійка вчепилася за це і відразу перемогла Саву: — Я ж бачу, що ти сьогодні не вечеряв. А уяви собі яка там буде вечеря? І їж, хоч розірвись, ніхто не спинить тебе, бо незручно і платити не треба. Думаєш, чого я туди ходжу? Це стильна родина одного молодого, але здібного фахівця. Мені здається, що він найбільше здібний уміло вкрасти. Та це не має значіння. Його дружина любить розважатись і періодично влаштовує вечірки. Головне — дає прекрасну вечерю...

Цим Надійка досить швидко загітувала Саву. І поставила умову, щоб він взяв туди й свою чудернацьку музику. Наробить там такого дива, що покори́ть серця всіх прекрасних паній, порозважає чудове товариство. Також дала слово Саві не затримувати його, коли після вечері захоче втекти.

Склавши свого струмента в спеціальний футляр, зроблений власними руками, як і ввесь струмент, Сава з Надійкою поринули в ніч... Там на вечірці й трапилася та пригода, що її без посмішки не міг згадати Сава навіть тепер, стрибаючи додому з інституту. Хотів забігти на сковзалку повертись на коньках, але треба йти працювати. Завтра домовилися зустрітись там з Мар і тоді вже покататись можна зразу за кілька день.

Вийшов на вулицю Лібкнехта і ледве звернув на це увагу, намагаючись пригадати обличчя Мар. Та назустріч сунуло стільки людей, що не можна було зосередитись. Лише брови Мар ворушилися, перед очима, мов живі істоти і сміючись, показувала рівну лінію блискучих білих зубів з - під густо нафарбованих губів. А поцілунок носив два дні. Цілувався тоді з цікавості, бо ця чорнява шовкова пані надто прекрасна і приваблива. Цілувався, як спортсмен або аматор мистецтва. І додому не йшов, а летів—самі ноги несли прямо над землею...

— Завтра обов'язково треба бути на ковзалці...

Увірвав Сава свої думки цим рішенням і придивився до зимової вулиці. Від холоду мліли вгорі ліхтарі і заливали вулицю чужим, холодним світлом. Люди поспішали ховатися у свої теплі кутки, звідки можна героїчно лаяти зиму і віхолу, і все на світі. Радіти, що в такий час не доводиться стояти десь на варті або їхати в степу.

Налетів вітер, війнув і посіяв сніг. Вітер гнав вулицю вниз, замітаючи її, шелестів, сковзаючись по набитій за день дорозі. Підкидав своїми прозорими долонями сніговий порошок із землі і сипав на людей.

Зовсім близько Сави зойкнула сирена. Чомусь саме тоді відчув, що рука змерзла навіть у кишені. Біля самого тротуару стояло авто—простяглося довге, блискуче і чорне. Прямо в очі блиснуло ліхтарями й погасло. Ґрати між ліхтарів нагадували побільшене, під величезним мікроскопом, око комахи, а вся машина велмчезного жука. З дверей вийшло двоє мужчин, і Сава, глянувши на них, враз спинився. Став, мов примерз до снігу. Хтось налетів на нього ззаду й соковито вилаявся, назвавши студента телеграфним стовпом. Ця назва була правдива лише до деякої міри. Сава стояв не рівно, як стовп, а трохи вигнувшись уперед. Ніби намірявся кинутись на того присадкуватого чоловіка, що вийшов з дверей і за кілька кроків опинився біля машини. З голених губів

його виривалися закрутки пари, здавалося, що в нього в роті закипає окріп. Поряд стояв високий співбесідник і трохи нагинався, розмовляючи. Ховав підборяддя в пухнастий хутровий комір, покроплений сніжинками.

Чоловік з голими губами був такий чужий, далекий Саві в цей момент. Але чомусь було його жаль. Бо став він нижчий і плечі зсутилися. Мабуть, від холоду. Восени ходив пряміше. Щось уперто пояснював високому, натискуючи пальцем повітря, зміцнюючи цим формулювання думки.

Саві стало враз душно, мов у спеку. Почув, що кепа прилипає до чола від гарячого поту і губи висохли, стали шорсткі, чужі, схожі на папір. Ненависть, жаль чи любов несподівано прокинулися до цієї людини, що не знала жалю і хотіла грошима відкупитися від власної родини. Ненависть за цей холод, за гумовий плащ, за півкіла хліба на вечерю. Ненависть за матір, за надзвичайну матір, що зуміла бути героєм і виховувати дітей, все віддаючи їм і нічого не залишаючи собі. За ту матір, що ніколи не плакала в присутності дітей і вчила їх любити цього чоловіка з голеними губами і стомленими очима. Єдиний раз бачив Сава випадково сльози матері, коли прощався з нею, від'їжджаючи до Харкова...

— Хто вигадав родинні почуття? Любов дітей до батька і навпаки? Навіщо люди плекають ці почуття, коли то є тягар, спокуса на злочин проти самого себе. Спокуса порушити слово, що дав близькій людині... Проти цього атавізму треба боротись, як з хворобою! Половина всіх трагедій і нещастя від кохання різних категорій, що його так прекрасно оспівують поети і прагнуть люди... Революція звільнила людей від усіх забобонів старої моралі і релігії... Чому ж не організують спеціальної комісії до боротьби з коханням? Треба завести примусове щеплення від різних там почуттів. Лікувати від любови, як від психічної хвороби. Коли не можна

вилікувати, висилати на безлюдні острови, щоб хорі не спокушали інших, здорових...

Не раз приходили в голову Саві такі думки, коли тягло до батька в хвилини скрути і розпачу... Тепер він не зводив очей з людини, що вже закінчувала розмову і підкинула руку, накресливши відповідний кут. Рука співбесідника впіймала простягнуту долоню і довго тиснула, сміючись оксамитовим баском від щастя і останніх слів низенької людини, з якої Сава не зводив очей. Дверцята авта відчинилися безшумно. Шофер включив мотор. Машина загойдалась на місці, забила в п'ятнадцятисильній лихоманці.

Власник оксамитового баска ще раз перегнув спину і пішов на тротуар, задоволено насунувши хутро бобрової шапки на окуляри, застібаючи рукавичку на руці, де ще лоскотало тепло після стискання. Так прощаються закохані...

Ліхтар над самою головою заливав усе рівним безрадіним світлом, і мерехтіли тіні прозорих сніжинок. Авто посунулося в віхолу, попливало, підганяючи власну тінь. Опам'ятавшись, Сава ступнув вперед кілька кроків, не розуміючи, що робитиме далі. Ще крок — і він повинен був зробити неоправдану дурницю. Спинити машину? Стрибнути на ходу в авто?... Навіщо, чому?..

Цієї слабодухости Сава не розумів... Ніколи не траплялося з ним такого. Правда, Гамалію так близько бачить вперше після приїзду до Харкова... Але ж навіщо гнатись за ним так, що авто ледве не збило з ніг? Саме коли вітер війнував на нього і облило нудним димом бензини, саме в цей момент поточився назад, щось потягло його за полу пальта. Над самим вухом почув голосно. похапливо:

— Савка... Саво... Постій! З глузду з'їхав — під колеса кидатись...

Думав мариння якесь... Може, хорий? Цього не вистачало до всіх радощів сьогоднішньої пригоди. Ще раз кинув оком на авто. Воно котилося в кипінні

завірюхи, розштовхуючи метелицю, мов суцільну якусь річ... А сам Сава поплив назад. Тепер розумів цілком реальність свого руху — його хтось тягнув за рукав, примовляючи:

— Я теж дивився на твого татуса... Чудова картина! Мене он з тієї пивної вигнали, гади. Вискочив і налетів на нього. Спостерігав його комісарську величність. Високо пішли Гамалії! Коли глядь — ти. Все не впізнавав, думав, помиляюся, та віхола в очі сипе до чорта. Чи Савка, думаю, чи якесь фалшування? Підійти хіба, а він по зубах. А кинувся ти ловити машину за колесо, впізнав і взяв на буксир. Пливи за мною, в чистеє море виведу або в поле, як воно там у пісні співається?..

Сава спинився на тротуарі і слухав невідомого. Лізли в очі коротенько стрижені вуса, тільки під носом залишався кущик. Але так було колись, тепер той кущик втоп у давно неголеній рослинності. Під очима переплелися зморшки й порили навіть скивиці, єдине місце на обличчі, яке мороз і вітер намагалися спільними зусиллями прикрасити червінцем. Чудернацький з двома смужками кашкет — колишнього моряка або залізничника — прикрашував голову. Примруживши очі, так що зморшки збіглися в мішки, схожі на вивернуті кишені під очима, чоловік зазірав ув очі Саві. Одна брова сіпалася, коли питав:

— Не впізнаєш? Ні?... Дурачок...

— Чому ж не впізнаю... Дядько Антін, — байдуже, не здивувавшись, сказав Сава і так само байдуже спитав: — А де ви взяли тут? Хіба ви в Харкові?

— Отуди тобі, питає? Птиця небесна де сяде, там і житиме. Я птиця людської породи, де є слабші за мене, там і живу. Тільки слабших мало, тому й місця для мене мало залишилося.

Саві неприємна була зустріч з дядьком, особливо на цьому місці. Почнуться розмови, буде лізти в чуже життя. Випадково сам для себе кинув:

— І збіглися ж саме тут...

— Нічого немає дивного. Я милувався із свого рідного брата, а ти з ріднісенького батька. Бачиш, доскочив твій тато... На авті поїхав, і не холодно йому, і не танцюватиме на метелиці під чудову музику вітру, як оце ми з тобою... Доскочив пролетарій!... Подивлюсь я на тебе і, сказати б, молодий ти чолов'яга, а тремтиш. Куди ж мені витримати?... Додому поспішаєш?... Ходім у пивнуху, погріємося й пляшку роздаavimo і побазікаємо. Бо ти танцюєш, мов рисак перед перегонами... Значить, Уляна твердо на ногах стоїть? От жінка! Ех, такий жінці ноги цілувати треба... А він, падлюка...

— Хто?

— Тобі не подобається?... Я лаю і за Уляну, і за себе. Ось подивися, бачиш Антона Гамалію, бачиш? Чому він мене не розстріляв? Хто прохав його, голову трибуналу, хоч він і брат, милувати і „принимая во внимание“ своє до мене прикладати?... Барахольщик, а не суддя! Я з ним говорив і сказав: розстрілюй так само, як і всіх. Ні, не зміг, інтелігентність заїла суку!

Антон майже кричав на всю свою горлянку. Вітер крутив його слова разом зі снігом і розносив у безвість. Саві здавалося, що це він сам лає батька і з кожною лайкою все більше заспокоюється, викричавши гнів у повітря. Саме переходили майдан Рози Люксембург. Зі снігової імли дзвонили, захиляючись, трамваї, ніби з далекої далени або з-під землі. Потім несподівано зовсім поруч виринав вагон і хутко провалювався в хугу. З гори налітав вітер і здавалося—вагон і дзвоник, і ліхтарі вертяться в цій проклятій зимовій веремії. Збігалося кілька вагонів і деренчали разом, щоб цілою оркестрою прогнати і вітер, і хвижу, і сніг. Але вітер налітав знову, з покривлених вулиць волочив за собою сніговий хвіст або падав з високих будинків, що стояли, похнюпивши свої залізні лисі голови

дахів. З'являвся раптом, за пару сажнів, заляканий холодом містянин і неувічливо повертався спиною назустріч вітрові, згинаючись і випинаючи вперед одне місце разом зі спиною, об яке вітер розбивався мов об панцер. Світло ліхтарів не долітає до землі крізь густу пелену снігу. І очі заклеєні снігом доводиться спеціально роздирати, щоб побачити, принаймні, стіну ближнього будинку. Деся угорі ліхтарі сліпли і раптом знов ловили промінням провалля темряви, коли вітер давав хвилину відпочинку. Дзвеніли вивіски, нагадуючи далекий заблуканий набат.

Це лютувала остання передвесняна завірюха. Така завія рідко коли зробить наскок на Харків. А вже як налетить на одну ніч з далекого Сибіру — тоді відчуєш і каторжний вітер, і безглузді снігові простори, і шум верхівель безмежної тайги.

І ось вона впала на Харків — безглузда ніч сибірського безумства. Хуртовина з'явилася несподівано, враз, за кілька хвилин після того, як Сава зустрівся з дядьком Антоном. Сніг упинаяся в пальто і в штани, навіть светер не допомагав. Сава не встояв перед спокусою теплих засвітлених вікон пивної і затишного ogrівання шклянкою пива. Антін ішов попереду і мурмотів собі під ніс, а потім наблизив до Савиноgo обличчя свої губи й вигукнув:

— Прямо справді як у Сибіру... Оця хуртеча нагадала мені каторгу...

Вітер хотів вихопити в них з рук двері, але Антін, лаючись, зачинив їх за собою з таким грюком, що навіть гул пивної притих на хвилину.

Серед диму цигарок і якогось чаду з кухні, серед духу випарів солодової юшки і горілки, серед недокурків і плююків сиділи люди, зігнувшись над столами... Більшість із них кричала, надриваючи горлянку, розриваючи хрипло чад і гомін. Співбесідники певні були, що вони розмовляють пошепки або, принаймні, напівголосно, бо розповідали зовсім інтимні речі зі

А 550134

свого власного, хатнього життя. Про такі речі не кричать серед юрби. Завтра цей самий крикун стоятиме похмурий біля тверезої роботи. З нього не вирвеш звичайного слова, а тепер над столом, в брудних потьоках пива, змішаного з горілкою, слова рвалися з рота, мов корок з горлянки пивної пляшки, і губи пінилися слиною завзяття, як перший кухоль цієї рідини.

Людей майже повно. Від столу до столу переходять дівчата, невміло нафарбовані, недбало вдягнені. Вони тут гріються і шукають щастя між цими прип'ятими до столу постатями. Але щастя — річ химерна, і дівчата в нових відвідувачів прохають цигарку з таким виглядом, ніби роблять велику честь гостеві.

Сюди приходять всі, кому не дає спокою непогода, нечиста совість чи рука, порожня кишеня і розпач, зухвальство, і боягузтво. Тут можна зустріти завжди людину собі до смаку або до пари. Поговорити з нею... Можна сидіти вдвох або гуртом. Найбільше заходять люди посидіти наодинці, зігнувшись до столика, підперши руками щок. Дивляться у шклянку і думають про своє життя, прип'яте до шматка хліба. Креслять кабалістичні знаки на брудному, липкому столі в калюжах пива. Можна калюжі ці розвозити пальцем на дошці і мріяти про океан гіркої води і солодкі обрії далеких берегів. Може й ворожить хто над кухлем пива, але більше п'є, щоб залити горлянку, здавлену скаженим бажанням заревти, мов загнана в пастку тварина.

Такою пивна стала перед очима Сави тепер, коли він сів разом з дядьком Антоном за столик недалеко дверей. Тут лише відчув, як змерз і почав одігріватись. Подубіли руки, не стулялись пальці в кулак. Чадне, закисло повітря все ж було тепле, і теплота наганяла мрійливість і ліниву байдужість.

Пробігав офіціант, схожий на ту засіпану шакапу, що по інверсії тягне воза. Коли спиниться — впаде,

тріпне востаннє хвостом і простягне ноги, щоб на-
завжди відпочили. Навіть не спинившись біля сто-
лика, офіціант безвиразно повідомив, глянувши на
гостей :

— Дві ?

Антін швиденько повернув голову за ним :

— І тараньку... Сухеньку.

— Єсть тараньку, — по-матроському відповів офі-
ціант і десь зник, мов провалився.

На вулиці, куди з Сибіру прилетіла хуртовина
і заскреготала над містом холодними зубами морозу,
розмовляти вже не було сил. І Сава з Антоном ішли
мовчки. Антонові важко було стримувати себе. Та
ледве він хотів розтулити губи, враз жменя снігу,
кинута меткою рукою вітру, заклеювала рота. Плю-
нувши, лайнувшись без слів, Антін гнав за Савою,
що міряв майдан широкими кроками, виставивши
плечі вперед, ніби сунув поперед себе прозору
стіну вітру.

А в півній затишно. Обтрусивши сніжок, Антін сів
зручно, навалившись на стільця і на стіну всією
вагою свого сухорлявого тіла. Склавши долоні обох
рук, хукав на них, щоб нагріти зморщені великі
руки в рожевих холодних плямах. Блимав синіми
повіками, закриваючи жовтий білок очей, вищербле-
ними віями. Засміявся сам собі, широко розкривши
рота. Очі стали зовсім вузькою щілинкою, пори-
нувши в зморшки й під кудлаті брови. З'їдені
руді зуби лежали тісно, нерівною лінією.

— Чудно, правда, дивно ? Дивлюсь на тебе — па-
рубок, студент... Востаннє бачив, ти по станції
ганяв у штанцях отаких, коротеньких і на потяги
чіпався. Одним словом, собак ганяв. А я пішов
Україну захищати. А тепер, здрастуйте ! Не впізнав
би ніколи сам, та сказав один землячок, Тарас Ли-
хошвайченків. Каже, що ти в столиці, серед студен-
тів. А тут біля батька глянув на тебе й зрозумів.
І впізнав... Страшний у тебе вигляд був. Робив би

справжнє діло і не спиняв би тебе. А то дивлюся, просто потягло тебе до нього. А раз вирішено не зустрічатися і не родичатися, держись брат. Дещо говорив Тарас про ваші діла. На кого вчишся?..

— На інженера.

— Правильну лінію взяв... В комсомолі?

— Так.

— Ну що ж, кожному своє. Рибі вода, звірині ліс, а куриці просо... Да, а куриці просо...

Сава похмуро стежив, доки Антін налив пива і підсунув склянку з пінявими вінцями. Стало незручно якось, що дядько говорить загадками. Роздратовано спитав:

— До чого це ваше просо?..

— Та так. Пий пиво, обігріє і кров, і душу... От тобі й просо! Це я так... Дивися на пивну, досягнення. Не дай бог не було б пивної та горілки, на першій бантині треба вішатися. А то вип'єш, серце стукає веселіше і душа бадьоро на світ дивиться. Душа. вона хоч і міру знає, але й патос любить, експресію! А на дні такої склянки, або чарки горілки більше експресії, ніж у ваших проблемах. На ваші соціалізми я дивлюся інакше, бо ви забули про людину, про душу і залишили для душі пиво, горілку. Повинен тобі сказати по секрету, що я залишився людиною і маю право критикувати вас і всіх. Я п'ю за людину... От і маєш!..

Не розумів Сава, чи дядько говорить серйозно, чи бавиться, бо жартуючи підсміювався на власні слова. Чи це незадоволення сиділо глибоко, чи просто скиглив по-обивательському і ехидно глузував зі всього, як колись змагалися з батьком там, дома.

Це було давно і тяглося недовго. Після заслання Антін був дома всього рік. Потім революція, і брати роз'їхались в різні боки. І тепер хитро дивився в очі Саві, як колись, сперечаючись із своїм братом Петром. Не впіймаєш, коли говорить серйозно, а коли жартуючи одягав машкару скептика. Одне помітив Сава — батька Антін ненавидить до божевілья. Почавши говорити про нього, нервується, ліва брова сіпається і палець креслить на столі гострі списи. Не було охоти питати, чому Антін так убого одягнений і постарів. Бо дещо знав, а інше не цікавило, принаймні, зараз. Стало так тепло від пива, задухи і шуму. Хотілося когось пожаліти чи розповісти і про свої чудернацькі сумніви. Розповісти так тихо, як розповідав матері, що завжди вміла втілити надію в груди і вдмухнути нових сил. Тому спитав лагідно :

— А ви що робите, дядьку ?

Антін засміявся і з охотою відповів :

— Я почесний безробітний, дорогий Гамалійченку.

— А я вже не Гамалія, а Гарагат. Сава Гарагат... Взяв матірне прізвище, змінив.

Ледве не перекинувши пляшок, Антін підхопився. Потім швидко заспокоївся й сів. Перекинув у горлянку цілу склянку пива, що весело забулькотіло в роті.

— Характер у тебе, Сава, значить, Улянин, — облизавши губи, сказав Антін. — Серйозний характер. Навіть прізвище одрізав ! Розумію, розумію тепер...

— Що ?

— То я так собі... Взагалі... А допомагає він дітям ? Чи забув про них ?

— Почав посилати був гроші, так мати назад відіслали і написали, щоб не смів і нагадувати про себе. Самі крутимося. Я служив, тепер Федорові скоро сімнадцять, а Варі десять. Трохи Федір заробляє, закінчивши школу. Мати працюють за всіх і на всіх... І город, і корова, і шийють, ще й громадську роботу провадять.

Не хотілося про це говорити. Видушував із себе слова і бачив перед очима останні роки життя дома. Але Антін, захоплений звісткою про Уляну, не зрозумів, що Сава не хоче розмовляти про своє життя.

— Уляна — то єдина на весь світ жінка, — захоплено вигукнув Антін. — То справжня жінка нашої нації! Тільки в нас можуть бути такі жінки. Тільки в нас. Більше нігде. Одіслала назад гроші комісарові. Здорово! Уявляю собі сюрприз шановному бюрократові. Грошима не підкупив. Думав голодом взяти...

— Годі про це, дидьку... Ну його...

— Ні, не годі. Бачиш мене? Бачиш? Це завдяки його милості! Говорив йому, коли б ти мені попався, застрелив би. На суді я одверто говорив про свої погляди. Ні, припаяли десять років та п'ять безправ'я. Ходжу безправний... Радію, бо мав брата голову трибуналу. Записочкою, протекцією життя спаскудив. Розтрошив би сам собі голову, та все якось не випадає... Цікаві сенсації ти мені розповів. Надзвичайні... Збираєшся йти? Гаразд, ходім я тебе проводжу. Ні, ні, я частую тебе і сам плачу. Ей, лічардо, підлітай, бери монету, а то загубиш... Налітай!

Кілька голів повернулося до їхнього столика. Побачивши, що скандалу не буде, заспокоїлися і продовжували урочисте знищення пива. Тільки збоку відкляся підійшов вусатий чоловік, невідомий Саві, і густим басом звернувся до Антона:

— І ти тут, землячок? Кого це ти собі в сусіди присобачив? А я тоді чекав, не знав, що тобі не можна вірить. Підвів, халера. Знаменито підвів... А я чоловік такий, немає нікого для компанії, так я й сам чарку перекину. Чого ж ти не прийшов?

Тепер і Сава впізнав вусатого чоловіка. Власне, пізнав по величезних вусах, що їх мав і раніш Вавило Топчій, слюсар із їхнього депа. Тоді Сава був ще малий, коли Вавило щодня проходив пова

їхнього двору на роботу і часто бував у гостях в батька і в Антона. Бувши хлоп'яком Сава, заздрив Вавилові і мріяв мати такі вуса, як у цього веселого слюсаря. Коли Вавило приходив у гості, Сава сідав ближче до нього, щоб краще роздивитися ті чудернацькі вуса.

— Та куди там уже нам, нещасним, ходити до вас, представників політичного керівництва. Сказати б державної партії... У мене й фрака нема, щоб одягнутись як слід, і небезпечно розмовляти з вами. Слово не так скажеш, а ви ще й образитися можете. Боюсь приходити в гості до начальства, — весело заговорив Антін, жартуючи і підморгуючи Саві. — Сідай до нас. А цього парубка не впізнаєш?

Вавило присів біля них, і Сава, посміхнувшись, промовив:

— А я малим мріяв мати такі вуса, як у вас. І все підкручував пальцями верхню губу, щоб швидше волосся росло. А воно не хотіло. Ну й заздрив вам, товаришу Топчій.

Здається, і я впізнав, — пробасив Вавило, — Петьки Гамалії синок, Савка? Це ж ви ровесники з моїм старшим. Скільки тобі, двадцять три? Ні, тоді мій молодший на рік. Вчитися приїхав?

— Та вчуся потроху.

— А я недавно Петьку бачив, батька твого, поговорили з ним і посварилися. Я його оце за два роки тільки раз і зустрів. Розпитав про родину та й почав прочуханки давати. А він мені теорію та демагогію про революцію та його права. Я йому так сказав, знаменито сказав, кажу: ти права собі забрав, а там Уляна з дітьми б'ється, заробляє сама. А ти паном живеш... Да... Здорово ти виріс, хлопче. Що ж із Петром, з батьком, і не бачилися?

— Ні. Немає охоти. У нього своє життя, а в нас своє. Мабуть, і не знає, що я тут. Якнебудь без нього обійдуся, гірше було, та жили, а тепер вже обійдемося.

— Та воно правда,—закрутив свого вуса Вавило.—Потому Уляна із всіх жінок жінка. А коли б ми всі почали своїх кидати, що б воно й було. Нехай би й вона баринею пожила. А то в люди вибився і знайшов собі зразу якусь красуню...

Сава рішуче підвівся. Одсунув з гуркотом стільця і різко кинув:

— Ну, мені пора йти. Ще працювати треба. Погрівся трохи й годі.

— Ти, хлопче, на гарячися і не нервуйся, справа життєва. Пора вже звикнуть,—пильно поглянув батьківськими очима Вавило на Саву,—не дровичся, брате... От, коли буде час, зайди до нас у гості і хлопців побачиш наших. Заходь обов'язково. Увечері, коли всі зберуться додому.

Сава подякував і пішов до дверей, потиснувши Вавилові руку. Антін вийшов за ним.

Вітер вже одсіяв дрібні сніжинки, позмітав їх під паркани й стіни. Позаносив кудись у степ. Падали тільки великі, пухнасті клубки, і світло між ними прорізало дивний хвіст. Хуртовина трохи вщухла, не сліпила безглуздими наскоками.

Сава йшов мовчки, широко ступаючи. Його роздратувала розмова в пивній, хоч Вавило й стояв перед очима в тому самому вигляді, що знав його Сава в дитинстві. Антін не відставав од Сави, але встигав ще й розмовляти.

Лаяв Харків, нарікав на столицю, на це колишнє купецьке місто, місто міщанських традицій і дореволюційного крамаря. Нехай спробують більшовики вивітрити із своєї столиці традиції дореволюційного обивателя! А історія Харкова? Це історія руського урядовця і купця. Яке місце займає Харків у великій, славній історії України? Київ, Переяслав, Гадяч, Батурин—тут жили князі, гетьмани, кожен камінь промовляє до серця своїм минулим.

Не було охоти у Сави сперечатися з Антоном. І говорити важко. Вітер прямо в лице колов

гострими дотиками. Та й зрозуміло небожеві, що його дядька життя давно обігнало. Відігнало від людей справжніх, від маси собі подібних. Так зграя диких звірів гонить від себе непотрібних, старих вожаків. Вовки, слони, навіть олені проганяють від себе своїх колишніх проводирів, коли останні старіють, гублять чуття, силу м'язів і вміння водить цілу зграю. Такі одинаки робляться лютими, і дичавіють ще більше. Ховаються у нетрищах і, розлютовані, кидаються безсило в бійку з молодшими звірями, хоч ті давно вже ставляться з призи́рством до свого колишнього переможеного вожака. Антін здавався Саві таким одинаком, що його підчас двобою переміг сильніший, молодший, могутніший.

Колись веселий, цікавий технік, молодий і завзятий. Знався на книжках, читав, мав власну бібліотечку. Робив усе з посмішкою, з жартом, дотепом. Навіть каторга і заслання не збили йому завзяття. На каторгу попав Антін за якісь таємні революційні гуртки. Батько завжди ставився до свого молодшого брата з особливою повагою і казав малому Саві, що Антін страждав за велике, справедливе діло. Після заслання жив у них, займаючи невеличку кімнату. Це було за рік до революції. А особливо після сімнадцятого року відчайдушно сперечалися двоє братів — старший Петро і молодший Антін. Обидва були в українських есерах. Старший брат став боротьбистом, поїхав панцерником з червоним прапором за свою Україну, Антін надіявся на жовто-блакитні легіони з вицвілими шликами.

Вже підчас наступу поляків Антін з'явився в більшовицькому Києві з запальним дорученням. І попався. Особливо не ховався, бо все набридло, притупилася віра в гасла і шлики, згасло захоплення військом, шаблюкою і січовими комедіями, що їх намагався хтось відродити в петлюрівській армії.

Справу Антона в трибуналі мав розглядати Петро, як голова трибуналу. Але відмовився, та й бути

інакше не могло. Всі знали, що, це брат Петра Гамалії, що Петро ходив особисто на побачення з братом. Антона повинні були розстріляти. Було й засуджено до смертної кари. Та замінили десятьма роками в'язниці із суворою ізоляцією й позбавленням прав на п'ять років.

Сам Антін був певен, що його розстріляють. Чекав цього байдуже. Готувався вмерти, бо набридло все, почали мучити сумніви, заплутався у власних поглядах, програмах, загубив шлях. Присуд пригломшив його. Хотів був сам покінчити з життям, а потім по інерції жив байдужий, розбитий, переможений.

Тепер Саві припало зустрітися з людиною, що просиділа у в'язниці надзвичайні роки і ходила, не знаючи, до чого пристати. Підставивши спину холодним ударам вітру, Сава відповів Антонові після довгої мовчанки:

— Ви, дядьку, не тими очима дивитися. Справа ж не в тому, чи Київ, чи Харків. Вам традицій треба? Історичних камінців? Поживете, почекаєте, і з Харкова зробимо справжню столицю. З'являться і традиції, і люди. Але замість камінців буде бетон і сталь, а замість гетьманів — робоча міць. Ви придивіться до життя у цьому місті, до...

— Вчиш ти мене, — перебив Антін. — Ну вчи, тепер кожен в учителі лізе. І подивимося, і бачили вже. Знаю, що патріоти ви, бо кращого не знали. Далеко живеш?

— Ось у провулок. Триповерховий будинок. Зайдімо погрієтеса, поговоримо. В мене тепло, хоч і тісно.

Антін подумав трохи, помітив, що в Сави немає охоти розмовляти. Причин не дошукувався. У хлопця свої справи є, свої турботи.

— Бувай здоровий, юначе. Дякую... Може, через кілька днів зайду в гості, як не виженеш. Дуже радий, що на інженера пішов. У тебе завжди голова

була з мозком, а не з половиною. А на мої розмови не здивуй. Справа, брат, не в столиці, зрештою, а в маслачкові. Знаєш, у киргизів на бенкеті так робиться: жінки все готують і страви подають. Але їдять, бенкетують у юрті з гостями самі чоловіки. А жінки стоять біля дверей і облизуються, в рота заглядають. Обгризе котрий грізний повелитель кісточку з маслачком і через плече кидає до дверей. Жінки, що там стоять, запобігливо ловлять той маслачок і б'ються за нього. Догризають кісточки... Ось у чому справа... Бувай... Зайду подивлюсь, як живеш. Бачу, що не дуже розкошуєш. Пальтишко в тебе на солом'яному хутрі. Ще гірше за мій піджачок...

— Мені не холодно...

— Я знаю, проміння батькової слави гріє... Іди здоровий.

Антін похапцем кинув Саві руку, вирвав її і пішов назад, втягнувши голову в плечі. Його підганяв вітер...

2 Розмова була надто цікава. Петро Гамалія так захопився, що не помічав нічого навколо себе. Не звернувши уваги на Саву з Антоном, що стояли біля автомобіля. Гамалія поспішав і вже останні думки висловлював, виходивши з будинку. Інженер Гайдери, завідувач технічного відділу і член правління тресту, йшов поряд, скрививши губи у вибачливу посмішку. Так посміхаються батьки на розмови і запитання своїх дітей:

— Бачите, дорогий Петре Михайловичу, я говорю відкрито. Прекрасно розумію, що мене не стануть обвинувачувати в контрреволюційній агітації, коли я розмовляю одверто з вами або із своїми знайомими у власній кімнаті. Інша справа, коли б я заговорив на мітингу або організував якусь запальну організацію. Шкодить вам, більшовикам, ви ж розумієте, я не стану, мені це не потрібно. Зрештою, можу виїхати куди завгодно за кордон, і мої знання там

теж згодніся. Самі ж розумієте, що вам шкодять переважно підлабузники, холої та різні крикуни. Вони клянуться і христяться вмерти за радянську владу, а тихенько намагаються її підірвати. Я не з таких... Але мене дивують протиріччя, розходження між словом і ділом. Раніше ви, більшовики, обіцяли широку демократію, а диктатуру пролетаріату висунули як тимчасовий засіб до того часу, доки переможете. Ця тимчасовість тягнеться ось уже понад вісім років, і не лише диктатура, а цілковитий терор. Партія, власно ЦК партії, робить що воно захоче. Будь ласка, не переконуйте мене, що цього хочуть робітники. Вам же відомо, що я сам член ЦК колишньої робітничої партії меншовиків. І мене на таких демагогіях не переконаєте. Я птіця стріляна і бита. У мене таке вражіння, що колишня Росія найнещасніша в світі країна. З однієї царської деспотії попадає в другу, більшовицьку. Я розумію, коли ви знищуєте релігію, старий інститут шлюбу і таке інше, але ж ви зробили лайливим навіть слово інтелігент. Кожну свою невдачу ви намагаєтесь перекласти на спину якихось інтелігентів. Шкода... Бо цим самим ви справжню інтелігенцію відштовхнули від себе. У вас поняття ж інтелігента надто широке — від колишнього урядовця акцизного управління до професора. І чиновники, і урядовці залишились з вами, а справжня інтелігенція рада будь-як од вас вирватись. Думаєте, легко працювати, коли всі дивляться на нас чортами і кожен неграмотний комуніст намагається обов'язково підставити ногу. Мабуть, із заздрощів. А вся ваша теоретична патетика про те, що скоро будете мати власну червону інтелігенцію і червоних фахівців — то розмови виключно для тих дурнів, з яких ви глузуєте. В мене таке вражіння, що комуністи найбільші в світі скептики. Вони нічому не вірять. А головне — не вірять власним словам. Ви надзвичайні майстри демагогії... Ви обіцяєте і не виконуєте жодної

обіцянки. Проповідуючи аскетизм, самі поробилися міщанами. Проповідуєте чесність, рівність і товариське відношення, а зверніть увагу, як між ваших партійців, від сільського осередку до наркоматів, квітне кар'єризм, низькопоклонство. Яка боротьба іде між них за владу і бажання бути проводирем. Ви помітили, як до вас ставляться партійці вашої ж установи. Хоч раз придивіться, наприклад, до секретаря...

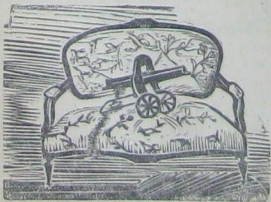
Гамалія інколи любив посперечатись із Гайдерном, особливо після засідання або зосередженої роботи в тресті. Ці суперечки правила за фільтрацію мозку, провітрювали голову. Гострий на язик, дотепний і розумний інженер вмів відшукати дошкульних місць, щоб уколоти співбесідника. Але тепер Гамалії довелося відповідати похапцем, бо на нього чекала машина. Не дав закінчити Гайдернові, спинився з ним на сходах:

— Невже ви, людина ніби освічена, Густаве Еріховичу... — з посмішкою почав Гамалія.

— Дуже вдячний за таке скромне визнання...

— Так так, невже ви не розумієте, що повторюєте всі обивательські наклепи на більшовиків і нічого дотепного не вигадали досі... З кожного вашого слова так і визирає отой пан, що вважає трудящого, робітника за неграмотну тварину. Як же, за роботою інженера слідкує неграмотний робітник. А ви до цього ніяк не можете звикнути. Вам пода-

вай пана - хазяїна, щоб кланятися йому в пояс і плазувати перед ним. До вас ставляться по-товариському, а ви цього не розумієте. Скажіть, коли ви працювали на заводі, були за головного інженера, хоч раз відчували недовіря або нетовариське ставлення до

себе? Чи вам не давали виявляти ініціативу? А ви ж психологічний контрреволюціонер. Не дивіться такими очима, бо це факт. Меншовизм у таких людей, як ви, хвороба глибока й важка. Але ви щасливі, бо розумієте, що єдиний шлях до майбутнього — це техніка, індустріалізація. Тому лише ви й з нами. Інакше давно б утекли або сиділи де слід, або перейшли на положення внутрішньої еміграції. Та й зараз у вас майже таке становище. Ні, я вас не лякаю. Цього факту і самі не станете збіречувати. Бачите, ви ворог, якого можна все ж поважати, ворог одвертий. З таким ворогом легше боротися. Дійсно, гірші вороги ті, про яких казали ви. Але найцікавіше, що ви не бачите, як самі себе б'єте власними словами. Більшовики душать інтелігенцію, не дають працювати фахівцям, страшний неграмотний робітник перевіряє роботу вашу! Разом з тим сам Густав Еріхович Гайдерн, що говорить ці слова, що лає барбарів, дикунів більшовиків, цей самий Гайдерн є член правління великого тресту і завідує технічним відділом. Де ж логіка, скажіть, будь ласка? А директор тресту, колишній робітник Гамалія, душить цього фахівця і не дає змоги працювати? Ніколи не помічав, щоб я не давав вам можливості виявити себе. Здається, сьогоднішнє засідання навіть може довести, що всі ваші розмови звичайнісіньке скигління. Скажете, може, що це єдиний випадок? Так я мусів його навести, бо ви брали приклади з роботи нашого тресту, коли говорили про партійців. А давайте візьмемо інший приклад — наш завод місцевий „Плуг і коса“, де директором сидить робітник Квас. Що ви можете закинути Квасові? А візьміть зінов'ївський завод, де директор теж робітник? Хто відштовхував вас, представника іменно тієї „справжньої“ вашої інтелігенції? А почнете шкодити, не тільки відштовхнемо, а й покараємо. А що не подобається вам диктатура, це зрозуміло. Але тут ми сперечатись довго не

будемо, — скільки не кричть, а не дозволимо меншовикам та їм подібним отруювати маси. По руках дамо!.. Міщанству ми ніяких обіцянок не давали, а пролетаріят з нами або ми з ним за диктатуру і, значить, за радянську владу!.. І хто з нами, тому даємо всі можливості виявити себе, а хто проти, нехай на себе ображається і нарікає. Ленін казав, що незамінних людей немає...

— Ленін теж був людина, а його ніхто не замінив...

— Ленін на весь світ єдиний. Його роботу продовжує вся партія і...

— Це все чудово, але я вам дуже вдячний за дозвіл працювати. Може, я сам хочу бути господарем країни, а не виконувати те, що мені хтось скаже...

— А, ось де я вас упіймав! — засміявся весело Гамалія. — Зрештою ви домовилися! Вам хочеться стати на місце пролетаріату і запроваджувати ваш демократизм? З цього треба було й починати, тоді легше було б домовитися, бо цього ви не матимете, доки пролетаріят буде тримати в руках кермо. Бож ми не такі дурні, щоб дозволити надіти собі на шию ярмо. Доволі тягали його на собі...

В цей час заревіла сирена авто і Гайдери замишувся.

— Жаль, що вам треба їхати, — промовив він, виходячи на вулицю разом з Гамалією. — Ну, гаразд, колись докінчимо нашу суперечку... Значить, з новою молотаркою закрутимо зразу? Ви натискуйте на Кваса, щоб він своїх конструкторів взяв у руки і підганяв. До весни треба мати проект. Цією молотаркою ми здивуємо весь Союз... Почнемо випускати машини і з власної ініціативи. Аби тільки начальство підтримало...

— За це не турбуйтеся. Я говорив трохи. Благословляють обома руками, аби ми не провалилися. Боюсь тільки, щоб не почалася в нас тяганина.

Досвіду немає, зразка теж немає під руками. Я дав розпорядження виписати з-за кордону венгерську і англійську молотарку такого типу. Американську теж. Але ж це доки пройде інстанції, доки пришлють машини, доки наші інженери розврушаться... Найбільше пошкодить нам волячий темп роботи. Ну, треба їхати. До побачення!

— Бажаю успіху провести наші вимоги сьогодні.

— Дякую.

Перед очима стала голова шофера, що стирчала з широкого коміра кожуха. Посипаний снігом комір нагадував частину вбрання середньовічних лицарів і придворних, що носили знамените „жабо“.

— Поїхали у ВРНГ, — кинув Гамалія в комір шофера і загорнувся в своє тоненьке пальто.

Розмова з Гайдерном враз вилетіла з голови. Залишилося задоволення від сьогоднішнього засідання. Після довгих суперечок було прийнято постанову — принаймні, на одному заводі почати випуск нової молотарки тракторної для великих господарств, для колективів і комун. Треба поволі відходити від кустарництва і починати наступ на нашу відсталість в галузі індустріалізації сільського господарства. Ця молотарка допоможе колективізації, краще всіх промов агітуватиме за усупільнене господарювання. Вона повинна бути приступною в ціні для невеликих навіть колективів і сконструйована за останнім словом техніки. Це буде і молотарка, і очищувач зерна. Трактор і нова молотарка завоюють степ. Зрештою не така й велика справа — випустити новий тип машини, але Гамалія побачив сам, зрозумів, як глибоко сидить у людях консерватизм і боязкість новин. Коли б гаряче не підтримав його Гайдерн, довелося б змагатися за цю справу самому. Тепер їхав задоволений із своєї праці, приємно стомлений роботою. З охотою зостався хоч на ці чверть години сам, на автомобілі.

Вітер залазив під пальто і колов ноги, заставляя

здригатись і щільніше загортатись полами. Починалася хуртовина, і сніг боляче бив в обличчя. Гамалія закритися портфелем. Думки перебігли на це нове засідання, що тепер поспішав. Несподівано повідомили що сьогодні стоїть і їхнє питання про постачання сировиною заводів. Тут теж доведеться змагатися. Гамалія радий був невеличкому відпочинкові на свіжому повітрі і намагався відігнати від себе всі нові турботи. Так за кілька хвилин навчився відпочивати, ще перебуваючи в армії, працюючи в трибуналі. Тоді не спав по кілька ночей, обтяжений обов'язками і відповідальністю. Напружував останні зусилля волі, щоб раптом не стулися очі, щоб не притупилася увага. І тому підчас коротенької перерви — на чверть години — відганяв від себе всі справи і думки про них. Віддавав своє тіло, а особливо мозок коротенькому відпочинкові. Навіть на засіданнях, коли можна було послабити увагу на кілька хвилин, оживав себе подібним спочинком, немов викупався в прозорій, холодній воді.

Так само намагався відпочити й тепер Гамалія. Затишніше сів у кутку сидіння, хотів щоб на кілька хвилин голова стала порожня після цілоденних турбот і праці. І дійсно, прийшов на кілька секунд відпочинок. Але весь час одна настирлива думка не давала спокою і не хотіла піддатись волі Гамалії:

— Не забути подзвонить телефоном Мар'яні... Не забути подзвонити телефоном...

Збирався піти з дружиною на концерт, гадав, що буде мати вільний вечір. А тут знов засідання... Уявляв собі незадоволене обличчя Мар'яніне, особливо після сьогоднішньої розмови за обідом. Правда, за останній час ця розмова була не перша. Але сьогодні мала особливо напружений характер. Почав помічати лише зараз зміни, що сталися з Мар'яною. Вважав свою маленьку дружину за дівчинку — химерну,

трохи вередливу дівчинку. Вона любила будувати різні повітряні пляни, дивовижні і цікаві. Єдина людина, яку не дивували ці витівки, — Петро Гамалія. Навіть тішили його. Любив шпигнути дружину дотепом, іронією, саркастичною посмішкою. Коли ображалася — приголубить її. Ніколи не вірив у здійснення тих химерних плянів. Відпочивав, коли Мар'яна провітрювала мозок розмовами. Здавалося, що розумів її. А може, й не розумів, та не дуже цього й домагався. Годі того, щоб не заважає вона, дуже втішна й приваблива. І ставився до неї, як до привабного, принадного ручного звірятка. Іншого й не вимагав... І любив жінку тонкої вроди, любив, коли говорили йому про красу Мар'яни. Любив вийти кудись разом з нею і бачив — часто озираються на дружину і напевне йому заздять. Та ходили вкупі рідко — вічна робота і щоденна заклопотаність одбирали всі вільні години.

Вирішив для себе так — на цю виплекану столітнім пануванням переможеної кляси вроду, на прекрасне жіноче тіло, на відпочинок біля такої дружини мав таке ж право, як і на кращу квартиру, на участь у творенні нової держави, на славу прекрасного робітника і непохитного партійця, на пошану якої не хотів помічати.

І ще не помітив Гамалія, як поволі заспокоїлося його звірятко і стало справжньою, досить солідною жінкою з твердим, навіть жорстким характером. Менше щебетала і більше втручалася в серйозні розмови. Доводилося вияснити те, що досі йшло само собою. Намагалася вплинути на нього, висловлюючи чужі йому думки, але нею продумані і виплекані. Після таких розмов замикалася в своє власне життя і днями не розмовляла і не виходила із своєї кімнати.

Часто звертав увагу, що вона пильно розглядає його вицвіле й обм'якле обличчя, рахує зморшки і відчуває м'які, заткані зайвим жиром м'язи.

Порадила навіть робити вправи з фізкультури і більше ходити пішки. Та за годину Петро вже забув про пораду, поїхав у трест, завертівся в вирі роботи. Фізкультури не запровадив, лише вранці, жартуючи, ставав поряд Мар'яни і викидав ногами й руками, мов школяр...

Врода Мар'яни розцвіла, ще більше тягло Петра до неї. В палкі хвилини, коли застидали очі заграви буйного клетоту крови, пошепки, витискуючи крізь зуби гарячі слова, питав — чи любить вона його? Любить?... І ще міцніше зв'язував в обіймах тіло. Ловив губами прекрасні губи.

Вранці знов поспішав. Кілька разів, випроваджуючи його, Мар'яна з саркастичною посмішкою приказувала:

— Біжи, біжи мій католицький манах, завзятий слуга свого бога. Жаль, не дістану поцілувати твою тонзуру. Зробила б грішником...

Петро зникав з краплиною цієї іроничної отрути в серці.

Звичайно, почалося з дрібниці. Сьогодні підчас обіду Мар'яна зауважила чоловікові:

— Ти сьорбаєш так, що можуть збігтися люди послухати цю музику.

У Петра навіть рука з борщем спинилася над тарілкою. Такого зауваження і подібним тоном Мар'яна ніколи йому не робила. Глянувши на її похмуре обличчя, Гамалія дошкульно відповів:

— Я не вчився в салонах порядному тонові, як інші, і їм так, як умію. А тобі не подобається, можеш не слухати...

— Такої відповіді від тебе й можна було чекати. Твій егоїзм я терпіла доволі... Ти ніколи не рахувався зі мною, навіть у таких дрібницях. Доведеться й мені робити так само... Годі!...

Розлютившись, Гамалія вжив свого випробованого способу дошкулити дружині. Ніби спокійно продовжував їсти, посміхнувшись, примружив очі:

— Це дуже цікаво... Буде маленька розвага, коли ти станеш егоїсткою... Згадай колишнього вашого інтелігентського пророка, як його звали, Ніцше, чи що?... Це дуже цікава розвага...

— Не турбуйся, будь ласка, про мої розваги. Сама собі знайду чим розважатись, крім того, що виконую обов'язок платного додатку до власного чоловіка. Вроді блазня для розваги... І ще раз заявляю тобі категорично: не смій мене колоти тим, що я інтелігентка. Так, інтелігентка і не жалкую, і не ховаю цього! Представниця української інтелігенції, яку ви так ненавидите, хоч і намагаєтесь будувати українську державу...

Мар'яна розхвилювавшись дивилася на Петра очима розгніваної тигриці.

Петро не знав, що їй відповідати. Вперше починала таку розмову дружина і таким тоном.

Сьогоднішня розмова остаточно переконала Петра, що Мар'яна ставить до життя й до нього нові вимоги. Що тепер поводитися з нею треба якось інакше, а головне відчув — колишніх відносин між ними ніколи не буде. Власне, це все можна було б помітити й раніш, але Гамалія ніколи не думав про свої родинні справи й не звертав уваги на химери своєї дружини. Після розмови навіть зрадів, коли Мар'яна почала загрожувати від'їздом до Києва, до своєї тітки, що лежала хора й прохала небогу прийхати побачитися, може, в останній раз.

Ще раз промайнуло в голові Петра:

— Не забути подзвонити Мар'яні...

З Крізь талановиті візерунки на шибках лише в одну щілинку було видно вулицю. Од вітру гойдався ліхтар, і в холодному промінні важкі пластівці снігу спускалися на землю. Їх підганяв вітер. Їхав візник, лаючи коняку, і лайки тієї не чути. Лише видко рух губів, навіть дзенькіт дзвоника не долітав. В'їздив візник в освітлене ліхтарем коло й зникав за рогом.

З вікна вулиця мов на екрані.

Скажений вітер перемордувався й утихомирена ніч сідала на землю разом з наївною недоторканістю волохатого снігу.

Мар'яна дивилася, коли заверне сюди в освітлене коло авто або візник, а, може, Петро прийде пішки. Видко буде з вікна, в щілинку. Тоді можна одягнути пальто й іти під шатром легенького снігу.

День сьогодні якийся нервовий. Вранці почалася розмова з Петром, а в обід полаялися. Це була перша справжня сварка, давно стримувана. Давно вже минули часи, коли вважала Петра за велетня й героя. Не хотілося йти й на концерт, але Петро настоював і обіцяв обов'язково бути пів до восьмої. Мабуть, хотів замаскувати сьогоднішню суперечку. Вперше за сезон ішли разом у театр. Йому все немає часу. Щоразу засідання або якісь ділові зустрічі, а то стомлений повертається й тоді не до розваг.

Та навіть неприємності глибоко не вражали Мар'яну. Позавчорашня вечірка, весела ніч зробили дні напівсвятковими. Правда, десь трохи муляло, бо за шість років одруження вперше подивилася якось особливо на того юнака, що на вечірці грав на чудернацькому струменті й так просто її поцілував. Сава вразив Мар'яну дивною особливою простотою. Всі люди, з якими доводилося їй зустрічатись, ставилися до неї інакше. Наприклад, жінки часто заздрили неприховано дружині Петра Гамалії. Підкреслюючи перевагу над ними Мар'яни в розумінні звичайних людських вигод, починали свою розмову так:

— Ну, вам нема чого й турбуватися...

— Про вас нічого й говорити...

Мужчин до останнього часу для Мар'яни теж не існувало. Жила переважно в оточенні чоловікових товаришів, заклопотаних партійців. Для розваг збиралися вони рідко, а більше сперечалися про свої справи. Останній час ображали Мар'яну ті балачки. Доводило до гнітючого болю, коли в її присутності

починали якусь розмову і, згадавши, що вона тут, ніяково замовкали. Штучно переводили балачку на іншу тему. Гадали, мабуть, що Мар'яна не зрозуміє їхніх справ.

Тоді Мар'яна замикалася в своїй кімнаті.

Недавно по телефону подзвонив Маковецький. Він остаточно переїхав до Харкова. Зустрілися, і Мар'яна побачила, що він, як завжди, поважний, солідно розмовляє тихим баритоном, улесливо підкреслюючи свою перевагу над усім світом. Мар'яна прекрасно розуміла й знала Маковецького й не дуже зраділа з його переїзду. Бо від колишніх зустрічей у Києві залишилися лише спогади. Але з ним все ж мала змогу розмовляти справжньою своєю мовою, не криючись із дрібницями, не боячись нервової гримаси, як це так часто робить Петро. Маковецький вмів розуміти її, але з таким виглядом, ніби робить їй ласку своїм співчуттям і взагалі всією розмовою. Така вже в нього вдача. Так він ставиться до всього в світі, мов робить комусь ласку, що взагалі існує на землі. Через цю його вдачу не дуже часто й зустрічалася з ним Мар'яна, відмовляючись від його пропозицій роботою, якої в неї не було.

Від останньої вечірки повіяло свіжиною в цій задушливій пустелі одноманіття. Попала Мар'яна на вечірку випадково і, звичайно, зустріч із студентом Савою теж випадок. Бо половина життя людського й подій складається з випадків, що їх лише пізніше припасовують до якоїсь системи.

Запросила на вечірку телефоном одна з численних знайомих, з якими Мар'яна зустрічалася раз на рік. Спочатку відмовилася, а потім поїхала, бо був вільний вечір і мала підповзти нудота самотності, що буває під свято, коли на вулиці бадьоріший рух і більше сміху перед днем відпочинку. Мар'яна приїхала пізно. У двох кімнатах зібралося вже понад десяток людей. Якись службовці, маловідомий автор профспілчанського театру, початкуючий поет, заде-

рикуватий, задавакуватий хлопець. Він усе намагався говорити афоризмами й парадоксами, цим оголюючи свою убогу мудрість, бо його парадокси були банальні, як зчовгані підшви.

Зразу не лагодилася розвага. Різноманітні люди, не обзнайомлені, не могли впіймати загального тону, ніби боялися один одного. Господарка ж метушилася десь між кухнею й кімнатою сусідів, де готувалися священні страви й напої, що мали поєднати всіх присутніх у спільному дійстві шлункової містерії. Біля Мар'яни вже було троє лицарів — поет, актор і якийсь руденький настирливий чоловічок з дешевими дотепами. Але він усе озирався злякано на свою дружину, мляву, товстеньку жінку, одягнену з претенсією на оригінальність. Вона переможно кидала оком на Мар'яну, потім нахилилася до своєї сусідки і, посміхаючись криво, пошепки тій щось говорила. Критичувала невідому гостю, біля якої старанно й безнадійно впадав її чоловік.

Підчас цього штилю вихором влетіла Надійка, рожева з морозу й весела. За руку втягла в кімнату молодого хлопця, хоч він майже не пручався, а був тільки оглушений Надійчиним цокотінням. Дівчина несла пакунок дивної форми. А в руках у юнака була велика шухляда.

— Ой, слава богу, привела цю буку, — звернулася вона дзвінко до гостей, — дивіться який! Не підходьте близько, бо вкусить... Насилу дотягла.

Потім повернулася до господарки, що вийшла привітати нових гостей:

— Не хотів іти... Так я й почала на нього наїдати. Говорить — без фрака не можна!.. Порадила йому одягнути смокінг. Бачите, прийшов у смокінгу...

Сава стояв ззаду Надійки, вищий від неї на цілу голову. Кучеряве, попелясте волосся впало блискучим смушком на чоло й лежало волохатою шапкою на голові. Недбало, по-хлоп'ячому одягнений в чорну сорочку з краваткою. Сорочка вбрана в штани,

чудернацькі й широкі, підперезані ремінцем. Над простими черевичками, вогкими від талого снігу — шерстяні гамаші. Сава стояв і посміхався на цокотіння своєї приятельки.

Не вгаючи, Надійка всю кімнату заповнила своїм голосом:

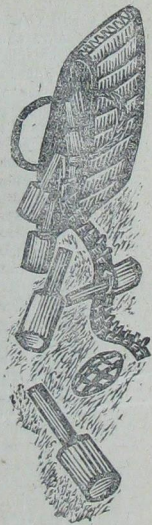
— Рекомендую нового гостя! Кличуть Савою, студент і майбутній інженер... Зріст вище вищого, очі сірі, божевільні. Волося зозулясто-попелясте, брови чорні, великі й страшні, вії, мов у дівчини, руки такі міцні, що можуть задушити в обіймах і ведмедя. Губи дано виключно для поцілунків, а зуби — щоб гризти гранит науки. З походження пролетарій, дикун з острова Полінезії... Готентот, людожер. Жінок ненавидить усіх, крім гарненьких і цікавих. Взагалі чудило. Раджу всім жінкам закохатися в нього. І ще одна особливість: грає на такому струменті, що ви під стільці залізете від здивування...

Все це Надійка виклала майже без павзи й сама залилася сміхом. Вивела Саву на середину хати, де він ніяково привітався з іншими гостями. Потім, звертаючись до людини, що сиділа до нього найближче, до Мар'яни, кивнув у бік Надійки:

— Врятуйте, будь ласка, від цієї кози. Вона мене нещасного заштовхає. Оглушить своїм тарабаним торохтінням...

І замовк. Швиденько оглянув Мар'яну, коли її губи розкрилися в посмішці й зуби засвітилися смугою дрібних, білих, рівних цяточек. Побачив близьку жінку зі всіма принадами, що їх дають гроші й краса.

— Сідайте з нами й врятуєтеся. Ми заступимося за нещасного, пригвобленого цим експлуататором у спідниці — з задоволенням запросила Мар'яна.

— А, так ви на мене нарікаєте! Ага... Натє ж за те вашу шарманку...

Надійка кинула Саві в руки пакунок і побігла в другий куток кімнати до своїх знайомих. Вона належала до тих людей, що необхідні на кожній подібній вечірці. Веселі й жваві, жартівливі й не дуже дотепні, але меткі, такі гості заповнюють порожнечу гулянки. Стають центром уваги і навіть глузування. Вони вміють танцювати, співати за всіх і розважати ціле товариство. За такий обов'язковий примірник блазня, комедіянта, дирижера, диригента, конферансьє й суфлера правила тут Надійка. І всі віддали їй це першенство, хоча дехто й заздри́в, але відібрати першенство не наважувалися. Для цього треба мати особливі здібності...

Сава сів, де запропонувала йому Мар'яна — біля неї. Почалася та звичайна розмова загальниками, що буває зразу після знайомства — усмішка й слово, речення й дотеп, дотеп і смішок. Осміхнувшись — кидала зір Мар'яна на обличчя нового знайомого. Гострила свій мозок і відточувала язик. Юнак здивовано посміхався асиметричним ротом і підкидав брови, мов чорні гострі шпади. Рот... Губи юнака знайомі. Трохи бліді з піднятим лівим куточком. Такі губи саме для дитини — говорити невинні слова й невинно цілувати матір. Кожен склад губів має свою ритмічну гаму ліній. Найблагородніша частина людського тіла — рот уміє сміятися, випускати птахів почуття оформлених у слова, сприймати терпкий смак поцілунку й плювати в лице образою. Мар'яну хвилював Савин рот. Ці губи, викривлені в наївні й міцні вигиби, повинні висловити їй щось особливе. І лише їй. Крім неї, цього ніхто не бачить. Крім неї, всі сліпі. Ніхто не помічає, що Савині губи можна цілувати — по-матерньому тихо й сла́сно в бурунах любовної катастрофи. Тільки дратувала ота святість у складі рота й наївність. Відкіля в наш час може з'явитися святий? Треба, необхідно.

обов'язково зробити його язичником. Треба спокусити на гріх. Мабуть, йому нудно й мулко носити свою святість, як тісне взуття. Ніхто, крім неї, не звільнить його від цього тягару.

Такі чудернацькі думки заповнили Мар'яні голову й вимагали жертви. Між розмовою вивчала й придивлялася до Сава.

На слова Мар'яни, на дотеп і смішок Сава відповідав теж посмішкою й незначною розмовою. Їй було цього досить. Юнак був близький і рідний. З ним було сказано стільки слів, що тепер годі посмішки замість банальної балаканини. Хотілося крикнути, коли він одкривав рота для розмови: — Мовчіть, мовчіть! Вам краще, коли одріжете собі язика й замовкнете навіки. За вас говорять лінії губ, підозріло примружені очі й загострені леза брів. Мовчіть!

Правда, Сава й говорив мало. Інколи відповідав на запитання. Стихав замислено й посміхався на слова сусідки. В пустелі останніх років, після смерті матері, рідної людини в Мар'яни не було. Петро?.. Та він спочатку був на великому постаменті перед очима маленької Мар'яни, а тепер байдужою дружиною із шестилітнім стажем. Коли б у неї була дитина, син, він повинен бути схожий на Саву. Подібний до останньої зморшки і великих рук, що їх юнак не знав куди подіти. Він любив би її, як голуб. Сивий голуб з блискучим фіолетовим намистом на шиї... З дитячої казки й дівочої мрії.

Мар'яна з безмовною ненавистю провела Надійку, коли та з верескливою експансивністю потягла Саву налагоджувати свого струмента. Він не відмовлявся, але заявив, що недавно грає на своєму струменті й тому прохав не вимагати від нього надзвичайної майстерности.

Доки Сава ладнав свій дивний прилад Надійка виступила в ролі конферансьє:

— Шановні наші слухачі, товариші й громадяни, пані й панянки і подібні їм категорії людської породи!

Зараз проїздом із Риму в Кобеляки виступить славетний маестро музика Савіні Гарагантіні. Гратиме він на машині власної конструкції. Ця машина кладе на обидві лопатки всю дотеперішню музику й з цього дня ми оголошуємо смерть скрипкам, віолончелям, флейтам, гобоям, сопілкам, кобзам та подібним примітивним приладдям. Взагалі, смерть старій музиці й хай живе всесвітня перемога трудящих! Я б вам ще сказала про новий прилад, але сама його не знаю. І, коли захочете, автор дасть безплатно відповідні пояснення. Ну, маестро, почнім!.. Прохання до шановних слухачів не дуже широко роззівляти рота від здивування й взагалі нервовим вхід суворо забороняється...

Сава щось іще підкручував і настроював свій прилад, не торкаючись рукою до антени, що стояла на столі поряд величенької шухляди білярепродуктора. Присунувши стільця, сів і довгенько влаштував свою руку, обіперту ліктем на стіл. Влаштувавшись, почав грати. Навіть ті з гостей, що скептично, з посмішкою поставилися до цієї витівки, здивовано затихли. Слідували, як вібрувала рука, тремтять білася біля тоненької металевої палочки. Коли рука була дуже близько від антени, тоді згук був високий, а віддалення руки давало низький тон. Згук цього струменту нагадував віолончель, тільки чистіший був тон, очищений від скрипіння смичка по струнах. Але, з другого боку, чистота звуку була зіпсована трохи репродуктором.

Грав Сава напружено й трохи сухо. В кімнаті забилася мелодія, затремтіла м'якою тривогою. Дедалі мелодія збивалася в болісні клубки й раптом стрибала завзятим розгоном. Важко було добрати, що він грає. Де, ким і коли написано цю музику? Її вигадано й написано виключно для цього надзвичайного струменту. Тепер Мар'яна не впізнавала свого сусіда, що зараз сидів біля неї зрозумілий і звичайний. Рідна дитина, чи перше кохання?..

У стиснутих в тоненьку смужку губах не залишилося наївності й простоти. Мелодія долітала відкілься здалеку й сам музика десь був такий чужий, незнаний, невідомий. Хто він?.. З якої чужини попав сюди й заставив навіть просту, як два по два, Надійку притихнути, підперши кулаками щокі біля столу.

У кімнаті була цілковита тиша... Мелодія обірвалася на півноті... Сава стомлено витер рукою чоло й посміхнувся до всіх зрозуміло й звичайно. Півхвилини дивився на Мар'яну й пояснив:

— Дуже важко грати. До того ж і музика з мене поганенький. Важко грати тому, що треба відчувати гаму в повітрі під рукою. Я ще як слід не навчився цього, бо недавно лише закінчив роботу над цим апаратом...

Його обступили й попрохали пояснити, що це за струмент. Поет скептично висловив якусь премудру сентенцію, підморгнувши акторові, що переконував гостю:

— Барахло. Ну куди цій шарманці до прекрасної скрипки!

— Самі ви барахло, і голова ваша порожня, як скрипка,— відповіла йому Надійка й заразила багатьох своїм сміхом.

Мар'яна попрохала пояснити, що це за апарат. Кількома словами Сава дав пояснення, що це винахід ленінградського інженера Термена й зветься — терменвокс. У нас його ще широко не демонстрували, а за кордоном випускають навіть маленькі, дешеві такі апарати. За цим закордонним прикладом Сава злагодив і собі такий прибор, ще більше його спростивши. Струмент терменвокс цікавий тими широкими можливостями, що стоять перед ним у майбутньому. Далі Сава розповів, як за допомогою електронних ламп сконструйовано апарат на принципі інтерференції, або складання коливань звукових хвиль. Показав усім свого апарата й ще раз продемонстрував гру.

— Зараз цей апарат ще недосконалий, — закінчив він, — але з часом, коли знайдуть можливість видобувати звуки різних тембрів і надзвичайної чистоти, тоді терменвокс безумовно витіснить усі інші дотеперішні струменти. Ви ж уявіть собі: можна збудувати такий апарат, що, поставивши посилювача на майдані, ви маєте змогу влаштувати концерт для десятків тисяч слухачів. І це буде не якийнебудь радіоконцерт, а справжня могутня музика.

Двоє інженерів особливо зацікавилися апаратом і засипали Саву спеціальними термінами, розпитували можливості конструювання приладу. Але цю цікаву розмову перебила господарка й поклікала в другу кімнату вечеряти.

За столом знову сиділи поряд — Мар'яна з Савою. Проти них сиділа Надійка й старанно частувала Саву, підкладаючи йому в тарілку велетенські шматки страв. Ці страви швидко зникали, на їхнє місце з'являлися нові, покладені дбайливою рукою Надійки. Пили вино, і Мар'яна відчувала свої щок, обпалені гарячим червінцем зворушення. Сміялася, хотілося показати, що цей сміх її виключно для Сави. Після вечері думки стали легкі й настроїй легковажний. Почалися танки під рояль. Сава відмовлявся, але Мар'яна з Надійкою витягли його на середину кімнати й заставили танцювати, хоч він і не вмів.

— Ви не вмієте танцювати? — після цього жарту спитала Мар'яна.

— На жаль, не вмію. А люблю танки... Все ніколи було вивчити.

— Давайте я вас навчу.

— Зараз?

— Ні, це треба робити в спеціальних умовах. — лукаво позирнула вона на Саву, підкресливши слово „спеціальних“.

— О, тоді я завжди до ваших послуг. А зараз давайте зробимо одну змову. Допоможіть мені. Справа дуже серйозна... Допоможете?

— Мої послуги завжди біля ваших ніг,— урочисто промовила Мар'яна й зробила глибокий реверанс.— Наказуйте, я слухаю.

Вона почувала себе з Савою, як з близьким приятелем, і жартувала легко, невимушено, мов з подругою - школяркою. Тільки все дратували її святі обриси губів. Трішечки випрямити отой лівий куточок, і все було б гаразд. Не знала, що вигадати й чим собі зарадити. Але думати вже не було часу, раз юнак збирався йти.

— І вам не соромно тікати, боягузе ви нещасний. Вам не подобається моє товариство? — Мар'яна вередливо й жартуючи похнюпилася.

— Ні, мені треба. Я мушу встати завтра своєчасно. Інакше пропаде весь день...

— Ой лишенько, невже не можна один вечір викреслити з плану. Одну ніч погуляти! Хоча не буду вас затримувати. Мабуть, працюєте над речами, подібними отому вашому струментові. Чудова річ, я вам так заздрю. Хотілося б мені самій вміти робити щось подібне. Почувала б себе найщасливішою в світі. Візьміть мене в помічники.

— Це дрібниця, мій струмент. Я працюю зараз над цікавішими речами. Аби тільки вистачило сил і вміння виконати роботу. Хочете бути помічником? Ладно, я згоден. З таким помічником можна перекинути землю догори ногами... А зараз я складу свою шарманку, а ви допоможіть мені втекти.

Непомітно вислизнув Сава в передпокій, швиденько накинув на себе макентош, що шелестів, як клубок гадюк, підняв комір і взяв у руки свій музичний апарат. Мар'яна вийшла з Савою. За нею летіли з кімнати сміх і веселе плетиво слів. Юнак поспішав, бо кожної хвилини хтось може вийти, і тоді вже не випустять.

Мар'яна це зрозуміла. Але хотілося сказати на прощання Саві якесь слово. Та нічого не йшло в голову, хоч і говорили однією мовою. Гумовий плащ

пронизав її вістрями холоду — в такому пальті йде на мороз.

— Вам жарко в вашому кожусі?

— Та й не зимно... Вже звик. І не люблю теплої одежі. Лінощі наганяє, а в цьому стрібаю з хуткістю кур'єрського потягу.

Захотілося зігріти юнака хоч теплою розлукою. Мабуть, тому все сталося само собою. Сталося так просто, ніби це робиться щодня. Коли потиснув їй руку, Мар'яна близько нахилила до нього голову, навіть піднялася на дибки. Сава обняв її за плечі вмить і знайшов рота її своїми губами. Поцілувала його сласно, з ознакою тієї розбещености, що на ній знаються жінки, виховані в новітній школі кохання. Зробила це, може, з протесту, що він такий юний і має дитячий рот, може, з примхи, а скоріш за все тому, що в нашому житті немає й не повинно бути святих, із золотими німбами недоторканости на чолі. Є своя особлива насолода барложитися в багні. Тоді, обмившись, людина робиться чистішою.

Отут, стоявши біля вікна й виглядаючи, коли приїде чоловік, Мар'яна зрозуміла, що саме через те багно й поцілувала Саву. Нехай... Він здивовано тоді вийшов. Думатиме що завгодно, але краплина отрути десь упала йому в груди. І буде потроху отруювати... Чудова таємниця — поцілунок жінки в перший вечір випадкової зустрічі. Та ще такої жінки, як Мар'яна! Бідний провінційальний святий!..

Зиркнула на себе в люстро. Не краплина отрути в ній сидить, а така кількість, що вистачить на багатьох і надовго. Посміхнулася сама до себе й в глибині химерного шкла побачила годинника. Було п'ять хвилин на дев'яту. П'ять хвилин тому почався концерт в опері. Знову Петро спізвився, але обізватися не встигла — заходився своєю дзвінкою піснею телефон у нервовій тиші кімнати.

Перші слова здалися чужими. Потім стало ясно — говорив Петро. Говорив похапцем. В рурці шуміло,

ніби через дротину перекочувався потік води. Там Петро ще комусь відповідав на запитання й перемішував теплу розмову з Мар'яною, сухими офіційними, односкладовими, уривчастими словами. Мар'яну він повідомляв, що не зможе супроводити її на концерт. Привітав і поклав рурку. Навіть не схотів послухати — що ж скаже вона...

Хвилину постояла з рурою біля вуха. Обережно поклати. Не здивувалася з такої несподіванки. Тільки жаль узяв — налагодила вже йти і в цей момент доводиться все перерішати. Попрохати когось з знайомих? Наприклад, Маковецького... Той примчить із своєю вічною універсальною посмішкою й самозадоволенням. Знову взяла рурку, сказала номер і довго стояла, чекаючи, але ніхто не відповідав. Значить, Маковецького немає дома. Хоча б не одягалася!.. Так зручно припасувала плаття й всю постать — щоб на неї дивилися й заздрили жінки, а чоловіки безсоромно проводили очима з вогнем невміло схованих бажань.

Пройшла по кімнаті й зрозуміла, що сама залишатися сьогодні не може й не хоче. Приваблювала вулиця й люди. Чудесно йти, друкуючи на свіжому сніжку обрис своєї підошви. Зайти до когось із знайомих? Всюди будуть буденні запитання й ліниві розмови. Традиційна вечірня й графаретні плятки про відомих і невідомих людей. До чого ж звичайні, одноманітні люди!.. Мов дерева, тварини...

— А Сава? — врізалось в голову. Він ніби осторонь стоїть від усіх... Здивований був би нічний візит, святій, прип'ятий до праці, до чудернацьких своїх робіт, про які говорив на вечірці. Цікаво було б отруїти його вконець, щоб не позирав на світ і на людей з такою цікавістю. Отже, дивно, що є люди, яких не точить іржа скептицизму... До Сави!.. Кращої пригоди вигадати не можна в такий чудовий вечір!

Мабуть боячись передумати, і щоб не впіймали її з цими думками Мар'яна швиденько взяла редикюль і знайшла бльокнотик. Туди вчора записала Савину адресу, спитавши її в Надійки. Сава ж сам не спромігся запросити в гості! Прочитала адресу: Москалівка, Петлястий провулок, шість. І прозвучали слова Надійки на вечірці, коли розмовляла з Мар'яною про Саву.

— Це надзвичайний самородок. І дуже цікавий, оригінальний хлопець...

Хутряний комір обняв тепло за шию й залоскотав близько й рідно так. Оглянула кімнату Мар'яна ніби йшла назавжди. Але стояло знайоме й звичайне все від вищербленого абажура на столі для писання, до сентиментальної, засохлої квітки за портретом Леніна...

4 Дома чекали сірі вищерблені зуби радіатора. Радіатор сіяв тепло й був лагідний. На мить блиснув зубами, а коли Сава взявся руками — зуби стали схожі на клявіші, що горіли невідомим теплом. По стінах потекло світло, ніби розтанули стіни під промінням електрики й зараз почнеться повінь. Почне прибувати вода. Налетить шторм з новою силою й залле цю каюту. Здалеку летять вигуки відчаю й губляться в порожнечі вітру. Цікаво — чи можна перекричати шум вітру підчас шторму?

„Ти моряк... Сине море“.

І в хаті стало звичайно. Одна строчка пісні проковтнула химерні думки. Залишилася — низька кімната влаштована примхливо. Полиця книжок — товстих і тоненьких. Тоненькі притискувалися до товстих і заздрісно апобігали уваги... Все звичайне... Звичайне, бо з цього складається затишок і порядок. Але затишку Сава не помітив — бо були дві сьогоднішні зустрічі — дивні й навіть нереальні. Коли б не почував теплоти від склянки пива — не повірив би. Двоє людей — близьких і рідних, далеких і чужих. Одна людина — широке пальто, мідне

підборіддя, портфель і авто з коماشиним оком під мікроскопом. Друга людина — піджачок, сльозливі очі з фіолетовими повіками й замерзлі руки.

Батько — такий як його знав колись Сава. Суворий і справедливий. Під зовнішньою суворістю тліє теплота й вміння зрозуміти, розмовляти з дитиною дитячою мовою. Допомігав Саві в різних дитячих вигадках, катав на паровозі й ніколи не стьобав ремінцем, а лише нахвалявся...

Будило не задзвонив, а заторохтів захекано з перебоями. Ніби хворий на грудну жабу. Годинник кликав до роботи. Але Саву не дуже манив, не вабив до себе робочий стіл, недочитана книжка, недокреслений аркуш. Охопила та лінива млість, хвилинка недуга мрійності, що приходить після якогось зворушення. Грівся й не йшов до столу... Зрештою навіщо ці книжки, креслення, вчення — коли стільки людей живе просто, звичайно? По-звірячому. А тут втиснув себе в триместри, іспити... В убогий обід, фунт хліба ввечері й пачку махорки.

Повільно, непомічаючи власних рухів, скрутив цигарку й дим війнув сизою заслоною. З цигаркою в зубах підійшов до столу. Та працювати сьогодні вже не довелося. Постукотіло в двері. Ні слова не кажучи Сава перевів невеличку підойму й двері поволі відчинилися сами. В чотирьохкутнику світла електрики, яка світить частинкою Едисонового генія, стояла невідома жінка. Сава не пізнав Мар'яну й не чекав сьогодні нікого. Якийся химерний вечір! Пішов назустріч, нічого не розуміючи — з хутра визирали лише очі й трохи носа. На капелюхові, комірові пальта — біла луска сніжнок. Луска поволі зникала танувши, мов угрузаючи в темну

матерію. Переступивши поріг, жінка одним дотиком одкинула комір, простягнула руку, влиту в блискучу лайку, і, посміхнувшись на здивування господаря, промовила :

— Не впізнали? Так, дійсно я...

— Ну да, я...

— Думаєте галюцинації, обман зору, мариво?

— Ні, нічого... Просто я про вас не думав...

І не чекав.

— Значить прекрасний сюрприз, чи навпаки?

Глянула примруженим оком, знаючи ціну такому своєму поглядові. Жартівливо зібрала в зморшки кінчики губів, вичікуюче стояла серед малесенької кімнати. Оглядала всі кутки. І спинила погляд на Саві. Ще раз посміхнулася.

— У вас такий вираз обличчя, ніби збираєтеся сказати, щоб я йшла геть, бо у вас болить живіт.

Сава прокинувся й просверлив поглядом гостю. Здивувавши її несподіваною відповіддю :

— Ні, я ніякої дурниці говорити вам не збираюся.

Зрозумівши, Мар'яна все ж зробила вигляд, що це її не торкається, безтурботно засміялася :

— Дотепно... Але ви всеж дозвольте мені роздягнутися. Якись конспіративні тут у вас приладдя з дверима. Треба бути готовою до всього й не дивуватися, коли повернеться та стіна, або провалиться підлога й я полечу в склеп, описаний в романах Олександра Дюма.

Мар'яна скинула пальто, і не знала куди подіти, Сава забрав його в неї з рук. Запропонував сідати на ліжко, або на єдиний стілець. Мар'яна присунула стільця до столу й сіла. Сава оглядав її — вигляд у неї й одяг надто святкові.

— Невже спеціально одягалася прекрасна пані, щоб здивувати мене? Мабуть, таки їй надто нудно живеться, коли настирливо шукає розваги. Чи не відкрила в мені якусь екзотику? І розглядає так,

мов звіра в зоологічному садку. Гаразд, подивимось, поговоримо. — Пролетіло в здивованій голові Сави.

Повертаючись на всі боки. Мар'яна вивчала кімнату. Тут було щось цікаве, такого не побачиш в інших місцях. Той холод, що принесла його з вулиці заставив здригнутися. Сава помітив це, а Мар'яна пояснила:

— Чи у вас холодно, чи я ще не нагрілася.

— Коли хочете я поставлю чаю. Але в мене немає хліба. А цукор є... Можу побігти купити хліба. — Просто не криючись запропонував Сава.

Проти хліба запротестувала, а чаю випити згодна. Може чай підігріє трохи розмову.

Сава відкрив невеличку шухлядку чи шахву біля порогу. Витяг примуса обплутаного якимись рурками і хутко розпалив. Поставив чайника. Примус слухняно зацвів синьою трояндою гарячого вогню і зовсім не шумів. Якись банки, рурки й балони заховані в шухлядку глушили звук. Із зацікавленням Мар'яна розглядала це спорудження і чекала доки Сава сам пояснить їй, що це за дивна штука. Він дійсно зрозумів і недбало показав секрет свого примуса. Звичайна собі річ — з балона йде повітря руркою до форсунки і таким чином газ горить увесь, абсолютно увесь. Машина ніколи не чадить. А то прилад глушити звуки, щоб не заважало. Такий примус дає нагрівання на багато відсотків більше. А всю споруду зроблено для розваги і для раціоналізації власного життя. Бо люди не звикли жити по-людському. Оточують себе зайвими речами, закохуються в речі. Речі — вороги життя людського. Прив'язують людину до одного місця, роблять рабом. Треба вміти користуватись з мінімумом і почувати себе добре, чи як кажуть щасливим.

— Невже, ви, Саво, щасливі?

Сава хутко глянув на примружені зморшки біля Мар'яниних очей. Звернув увагу, що ті очі дивляться

так, ніби шукають найболючішого місця — вколоти, помацати за нерв.

— Не про себе говорю, про людей. Може й про вас Мар...

— Ага, значить для людей працюєте. Для майбутнього, для людства. Чудово... Це завжди буває з хлопцями, коли їм лише двадцять років — Мар'яна перейшла і сіла зручно на ліжкові обіпершись спиною об стіну. Ноги повисли в повітрі. — Сідайте біля мене, тут зручніше. Вибачте, що залізла в ліжко. Ви ж сами пропонували були тут сидати.

Вона розмовляла з ним тоном старшої. Покірно сів, досить близько і підозріло засопів. Пильно ввіймав оком блискуче, міцно обтягнуте шовком, коліно і стало тепліше, затишніш. Там на колінах зникла й образа кинута гостею про його витівки. Хотілося притиснутись до цього шовку, до м'яких складок. Розповісти про своє життя, сьогоднішні зустрічі і мрії на глухій станції. Стримав себе й говорив звичайним своїм голосом:

— Мрій я не визнаю. Отих абстрактних мрій, що рояться в лінивому мозку й відбирають у людини час і працездатність. Тепер не та пора, щоб займатися дурними мріями. Я визнаю мрії, що ведуть до творчости. Мрії оформлені в математику. Це мрії важкі, як жорна, вони перемелюють знання, ведуть до поступу й роблять відкриття. Але все інше я залишаю ледарям і поетам. Ненавиджу і тих і других. Поети — категорія найконсервативніших чудаків. На них накладає тавро їхній відсталий найлегший фаз. Нещасні досі дряпають віршики так само, як колись писали ще за часів Аристотеля. Нічого не змінилося. Все прогресує, а поети й різні митці завжди плентаються десь позаду із своїми римами. Тільки замість гусячих пер вживають сталіних. Я хочу винайти такий радіоапарат, щоб кожний міг бути поетом. Я геніїв поезії розкладаю на формули математичні і доведу, що кожен може

бути генієм від так званої поезії. Мій апарат вигадуватиме вірші, яких не бачило людство. І таємничу машкару і мрійну бездіяльність з поетів буде зірвано. Нехай займаються корисною працею. Я певен, що краще згоріти над маленькою роботою, ніж гнити в оточенні ідіотських мрій. Послухайте одну мою мрію. Був я недавно на заводі і бачу: не вміють люди зробити свято із своєї праці. Правда, вони й невинні. На наших заводах, навіть елементарних умов для праці немає. Та мене цікавило інше... Ви чули шум заводу, в цеху були коли-небудь? Дзвенить метал, шиплять паси, скриготять трансмісії. Аж голова щемить... Послухав я цей шум і вирішив, треба щоб наша влада видала наказ, аби шум роботи перетворити в музичну мелодію. Уявляєте собі: всі звуки налагоджені, організовані як в оркестрі. З камертоном можна настроювати заводські варстати. Нічого тут смішного немає. Треба зробити це для підвищення продукційності праці, робітники будуть іти на роботу і на концерт разом. Ритміку звуку приєднати до ритму праці. Коли б доручили мені зробити таку річ на нових заводах і фабриках... Як же можна без музики творити й працювати?.. Не розумію... Правда?

Навіщо розповідає їй?.. Хіба ця шовкова пані зрозуміє? Непманша, що з нудьги шукає цікавих побачень, екстравагантних романів. Мабуть така, подібна до цієї і дружина в батька. Ні, напевне хитріша, коли зуміла шість років держати біля себе чоловіка. О, та вп'ялася в свого Петра і на авантурну зустріч не піде, на хвилинний настрій не потуратиме. А може й батькова дружина десь виробляє такі штуки як Мар? І гаряче забила ненависть до жінки, що сидить тут. Чекав якогось внутрішнього наказу, кинутися на неї і зробити непоправиму прикрість. Зімняти, розідрати це шовкове вбрання. Порвати тіло, де кожний в'ялий м'яз б'ється кров'ю й шукає лише насолоди.

Мар'яна сиділа мовчки. Не перебивала Савиних думок. Вона не помічала мовчання. Приємно було сидіти не говоривши ні слова й дати відпочинок перетинкам, що все життя ловлять звуки. Ніби так і треба було — люди мовчать, зійшовшись удвох. Її тишило, що цей юнак не сказав жадної банальної фрази із словника заялзених розмов на одинці чоловіка й жінки. Затишком віяло від стін, від електричної лампки, вправленої Савою в чудернацький канделябр, що переламував і посилював світло і міг рухатися по хаті в усі кутки. Взагалі таке устаткування кімнати бачила вперше. В цьому була загадковість. І загадковість полиці під стелею притягла увагу. Там лежали якісь вироби з дикту, дерева, картону й жерсти. Під полицею на стінах кружальце кнопок з комою, або з конусом усередині — кнопки притиснули креслення, дбайливо розміщені на білих полотнах паперу.

Думки, вся могутність людського генія протягом заплених тисячоліть, затиснута в томи переплетені — літер, строчок, сторінок — тягнуть до себе людину. Притягують несвідомо, як метелика на квітку кидає всевладний інстинкт, як глибина й таємниця морської води, зеленої і холодної схожої на гадючі очі, кличе кинутися в безодню з високої лобастої скелі. Мар'яна помітила: коли людину не приваблює полиця з книжками — та людина не заслуговує уваги. Принаймні для неї, для Мар'яни. Не можна втриматися — не погладити рукою обгортки, не пробігати очима по літерах, куди вкладено шматочки мозку й крові. Яка б книжка не була — вона нагадує завжди про вибухи в клітинках загадкової сірої маси під черепом і про мікроскопічні червоні кульки, що навипередки поспішали від серця дати нову й нову енергію тим клітинкам. Сама Мар'яна читала не багато. Власне читала стільки, скільки може прочитати людина, подібна до неї. Та завжди з особливою увагою ставилася до книжки.

Ворухнулася, хотіла встати й підійти до полиці з книжками. Зробила рух, Сава прокинувся й похмуро зиркнув на неї. Ледве не зірвалося запитання:

— Чого ви сюди прийшли? Що вам треба від мене. Для дешевого роману я дам вам іншу адресу. Там будуть раді, зможуть оцінити і губи, і очі, і... Чого ви сюди прийшли?

Але зміряв усю постань гості приємно зібгану в куточку ліжка. Ну хіба їй таке запитання висловиш? Засміється й сяде ще затишніш, підклавши під себе ноги.

— Дурню, чого ж ображатися! Така жінка прийшла до нього, а він ще викаблучується...

І враз стало легко й весело. Прямо від землі відірвався й полетів легко над людьми, над своїми сумнівами, розрізаючи простір. З'явилось непереможне бажання доторкнутися до Мар'яни. Одним пальцем. Відчути її реальність тут, в кімнаті. І, не стримавши себе, засміявшись прямо їй в очі, провів пальцем по рукаві. Зробив це так безпосередньо, що Мар'яна, навіть руку не одвела, тільки в кулак стиснула пальці від лєскоту. Сава засміявся й хутко сказав:

— Коли був малий, так мати візьме руку отак, водить пальцем і співає: „мишка, мишка подряпушка, де ти була, у бога. Що робила, прясло тка-ла“... Правда, здорово?

Раптом зробив злякане лице, зірвався з місця і крикнув:

— Ой, держіть, держіть! Зачиняйте двері, пробі!..

Справді злякав Мар'яну, що з витріщеними очима прилипла до стіни. Подумала — або збожеволів хлопець, або припадок стався. Ловила очима його рухи, коли кинувся до дверей і повернувшись знову засміявся по дитячому й спокійно сказав:

— Чайник біжить... Салютує нам, бачите...

— Слухайте хлопчику, так же не можна. Я людина хоробра, а все ж злякалася. Думала, що вас скажена собака покусала і почалися атаки нечистої сили.

— Поперше, я сам нечиста сила, подруге не бійтеся зі мною нічого, а в третє давайте чай пити.

— За такі слова я показайнуую, хоч хазяйка нікудишня. Де ваш буфет?

— О, в мене буфет різаний з дуба, старовинний. — Сава став посеред хати і врочисто показав рукою на стіну. Натиснув кнопку й впала дошка. Це був малесенький стіл, схожий на столики в вагонах. У ніші стіни, що її закривала дошка столу, стояло дві чашки, тарілка, та інше знаряддя студентського добробуту. Мар'яна заходилася розставляти чашки. Навіть помолодшала, стала гнучкою й стрункішою. Підбадьорив сміх. На блискучих стегнах посуду переливалося світло...

— Оце ваш сервіз? Чудово... І знаєте у вас прекрасні конструктивні меблі. Дуже добре влаштовано. Мені подобається.

— Радий, що й вам подобається... Надзвичайного тут немає нічого, просто я хочу, щоб речі мені не заважали. І в кімнаті не було нічого зайвого. Я звик ходити з кутка в куток. Тут шість моїх кроків, а коли понаставляти барахла, ніде буде повернутися. До того ж маю ще одну звичку, робити різну ерунду і все вдосконалювати. Аби тільки якась річ попала мені в руки, ато я вже по-своєму її перероблю... Прошу вас, ондечки цукор, а хліба немає. Мабуть, і купувати вже пізно. Мені, правда, чай буде смачний і без хліба.

— Чому це так?

— Бо дуже пити хочеться... Прямо пече згага, мов у пустелі Сахарі. Губи зовсім пересохли.

— Ну, коли так, беріть пийте. Вам міцного?

— Найміцнішого...

Щоб сховати сміх, бо його помітила Мар'яна, Сава присунув гості стільця, а собі витяг із-за

ліжка розкладного, зробленого власними руками. Це примітивне крісло було навіть з бильцями.

Мар'яна зразу не сіла. Пішла до великого столу й почала переглядати книжки. Там змішалися підручники з механіки, з математики, цілі томи про турбіни і рухачі. Економіка й марксизм. Філософія і література.

— Цікаві книжки у вас, чудовий добір... Коли ви встигаєте їх читати?

— Та так, потроху. У мене ж робочий день із сьомої ранку до дванадцятої, першої години вночі. Пара годин і на читання залишається.

— Ви й мови вчите?

— Так, німецьку вже знаю трохи і ще італійську.

— Італійську? А це ж чому?

— Не знаю, правда... Подобається мені мова.

Сава перевів розмову на інші справи. Не любив таких допитів. І тоді стало затишно. Мар'яна здавалася простою й звичайною, не дивлячись на зовнішню шовкову ефектовність. Мабуть, тому серйозно говорили про дрібниці й сміялися із серйозних справ. Випадково Сава запитав:

— Слухайте, Мар, ви не боїтеся мене?

Мар'яна широко розплющила очі, заграла ними, вони стали круглі й широкі обкреслені віями. Рука, що порухала над чашкою, застигла на місці:

— Чого ж мені боятися? Хіба ви вкусите?..

— Ні... Але от ми вдвох... Розумієте, я ж мужчина і...

— Ви мужчина? Вибачте. Я зовсім про це забула... Правда ж...

Складаючи посуд у шахву, Сава зрозумів, що його робочий вечір сьогодні безнадійно вмирає в розмовах із несподіваною гостею. І не дуже жалкував, бо за вікном волохатий мороз, безпритульний вітер і сніг, що прилетів невідомо звідки. Над Харковом зима. А десь є наївний сонячний Крим і пекучі тропічні країни. В тих країнах — сонце й спека. Можуть

обігріти не лише землю, а й людське серце. У нього в кімнаті, кожен міліметр повітря стін і власного тіла засмагли від тропічного сонця. Він коричневий дикун, що зараз танцюватиме навколо високого багаття, яке кидає мусянизові тіні на профілі романтичних вояків. Він корсар — кінці червоного шарфа, п'ятками крові ллються на плечі. Очі бачать так далеко, ніби до них приставлено три прозорні рури.

Мар'яна пересіла на ліжку й в кімнаті стала дикунська тиша, підозріло тихо й гарячий вітер війнув зі спадів гірських хребтів. Сава опинився біля неї і в голос розповідав про екзотичні країни і про корсарів. Так смішно розповідав, мов казку маленькій дитині. Але в кожному казку заховано глибоку мудрість, тому казка така проста.

І все ж Мар'яну смішили казки. Думала так:

— Подивитися, що робитиме він цей юнак, коли рот його запечатати поцілунком. Чому він не притисне до себе? Невже не цікава стала, стара, не закипає кров від дотику до мене. Йому треба молоді, сімнадцятилітньої дівчинки, пружкої і свіжої, щоб голова нагадувала розквітлу квітку зі вранішньою росою на пелюстках? А мені бути дружиною Гамалії, що має груди зарослі коричневою вовною і на потилиці лисину завбільшки в два мідні п'ятаки. Для нього, для Гамалії, я така ж сама річ, як меблі, одяг, портфель, плуги та борони, про які він більше думає, ніж про дружину...

Прокинулася двадцяти-п'ятилітня жінка в Мар'яні. Прокинулася й жіноча цікавість до нового чоловіка, що не помічав принад поцілунку і обіймів. Наївний юнак захоплюється роботою і розповідає їй про якусь революцію в механіці, коли з'явиться новий двигун, що ошасливить республіку. Над цим двигуном він працює. Гаряча образа вколола глибоко Мар'яну. Давно вже розгубила свої мрії. А колись теж одягала спортивну сорочку й кепку й йшла на

роботу в галасливий клюб, до розхристаної молоді й соромливих дітлахів. Потім у коротенькій туніці — стрибала на муштрі під вигуки неграмотного, нервового балетмайстра. Сиділа ночами, перекладаючи нудніючі статті для улесливих секретарів редакції. Бігала на курси чужоземних мов і мріяла про роботу за кордоном, про таємничу романтику героїв бульварних романів. У ній жили водночас — авантюристка і кабінетний вчений, балерина і філософ, Жорж - Занд і Беатриса. І кожне бажання здмухувалося іншим, як здмухає вітер заблукану хмару у глибоку, блакитну яму простору. А тепер... Тепер — на двадцять-шостому році життя приходить до жінки та особлива мудрість втоми, вміння аналізувати минуле, озирнутися назад. І ще приходить бажання неймовірного, нерозважного завзяття. Наприклад, такого як зараз. Стало жаль минулого... Скільки разів збиралася вирватись Мар'яна із лабет свого добробуту жінки відповідального Гамалії. І даремно не втікла і не пішла робити якусь маленьку роботу, або вчитись, щоб бути такою, наприклад, як Надійка, і стати за товариша Саві. Були ж у неї товариші в дитинстві, чудовий хлопець Василь, найближчий приятель брата Бориса. Їх разом і розстріляно в Києві. І більшовик Матвій. Цей теж зник у розбещеному морі подій.

Так горіли і гаснули захоплення життям і приятельські друзів.

Невже цей надзвичайний юнак, Сава, теж зникне, забуде її для своїх двигунів і фантазій? А яке вона має на нього право? Не має, так буде мати!..

Мар'яна здригнулася ніби її хто вдарив, або раптом злякав. Сава побачив її хижі зуби рівні, дрібненькі, виточені. Губи розкрилися двома вовчими ніжними кругло-довгастими половинками. Здавалося — зараз гостя кине́ться на господаря, перекусить йому горлянку й вп'ється губами в рану. Мар'яна дійсно

охопила руками Савину шию і з ненавистю нахилила його рот до своїх губів. Цей поцілунок викреслив, зітер ненависть з Мар'яниного серця. Ненависть сплила враз, розтанула маревом. Доторкнулася губами до Савиноного рота і стало раптом так легко і просторо, ніби загубила свою вагу і форми. Тільки трималася за тонесеньку ниточку, через яку вливалось завзяття. І вся істота її сплетена з ніжного розмаїтого плетєва. За всі останні роки в Мар'яні не було такої невимовної, безтурботної легкості. Дитиною бувши, заздрила влітку пушинкам, підхопленим за крильця літнім вітром. Плакала, що вони летять угору і не підлягають дитячим капризам маленької Мари.

Руки Мар'яні, обіймали його шию і не хотіли опускатися, Сава мимоволі хитнувся в бік, брови похмуро впали і на лиці залишився розпис карміном там, де тернулася помада губів. Від несподіванки розгнівався й не зрозумів шаленого її пориву. Може вона йому огидна? Першого мужчину перша сама цілує, бо інші раді були доторкнутися губами до пальця і йшли щасливі повні вщерть цієї уваги... Жінка теж має право виявити ініціативу в справах кохання і стосунків з мужчиною. Не чекати ж їй доки отакий недоросток її поцілує? Може він хоче залишитися сам із своїми думками, а не з цією бабою, що розгубила, роздарила свої почуття, свою любов на перехрестях пройдених шляхів і прийшла за свіжиною до юнака!..

Посмішка заграла, нервово затремтіло в правому кутку Мар'яниного рота:

— Я вам не потрібна? Ні, не цікава, огидна? Та ви знаєте, що ви... Ви... — З'явилося бажання вилаятись такими словами, як оті дівчата, що під ліхтарями вулиці Свердлова чекають заробітку, продаючи власне тіло. Кинути б такими словами, щоб... Але пошепки видушила:

— Ви, пацан чортівий... Святий!..

Сава посміхнувся. Зовсім не образливо посміхнувся, як на звичайний жарт. Хіба ж винен, що йому смішно?

І знову побачила Мар'яна срібну пушинку, відчула ніжне плетеве павутиння замість власного тіла. Таке ніжне плетеве — від посмішки тремтить і вібрує. Сама ледве чула власні слова:

— Гляньте на мене, пильніше гляньте. Ви помилися... Помілися... Думаєте я якась весела жінка. У мене є чоловік, такий відповідальний... Сім років з ним живу і ні з ким більше не була. Але в нього лисина отут, схожа на тонзуру, і огидна мов плювальниця. Мені завжди хочеться туди плюнути... Я його покину, більше не можу терпіти такого життя... Хлопчику, невже я така страшна?..

Сава не рухався. Ця жінка стала тепер огидна, схожа на тонзуру, про яку зараз говорили оті зблідлі вуста. З них стерлася помада. Краса форми залишилася. Можна було б поцілувати їх та в грудях лежала огида до жінки, що шукає насолоди за спиною чоловіка, краде її тут, обманює дружину. Звільнив Сава шию від обіймів, пішов до столу, обіперся об нього і стояв, притопчуючи черевиком, не спускаючи очей з розгубленого Мар'яниного обличчя.

Тепер і Мар'яна прийшла до пам'яті. Все, що було досі, робила мов загипнотизована. Якась сила штовхала її до Сави. Та сила розпливлася і зникла. На її місці з'явилася люта ненависть, за сором, за глузування. Не зводила із Сави очей. Нога стукала не по підлозі, а їй в серце. Безумна думка витиснула все з голови, заняла всі куточки уяви, всі клітинки думання:

— Святим, невиним себе робить? ... Гаразд, на...

Досить спокійно підвелася і похапцем скинула з себе сукню. М'якою блискучою карміновою плямою впала крепдешинова сукня на підлогу. Лежала забутою калюжою замерзлої крові. Радісно помітила

Мар'яна рух Сави, коли він одхилився назад. Похапцем зривала з себе білизну, що шелестіла під руками свіжою, білою недоторканістю. Стала гола, закинувши руки за голову:

— Дивіться, ну! Витріщили очі, злякалися?... Здивовані? Пам'ятайте, ваша Мар ніколи не була перед мужчиною в такому вигляді! Це вперше. Хочу довести, що я хоробра і маю право на вашу увагу! Кожний виявляє хоробрість, як хоче. Не їжте мене очима, мені від того не тепліше. Бідний хлопчику, пацанок, він ніколи не бачив голої жінки... Вся справа в тому, Саво, що ви надзвичайні. Тільки жаль, що ніколи не бачили голої жінки...

Мар'яна глузувала. Останні слова приголомшили Саву. В ньому забулькотіло хлоп'яче завзяття. Не мав жінки? А Надійка, що цими днями віддалася на тому ліжкові, так собі, жартучи між черговим галасливим дотепом і шклянкою чаю. І назвала це обслуговуванням товариша, бо після того ще прибрала ліжко і помила шклянки.

З викликом дивилася на Саву Мар'яна. У відповідь він пішов до неї, ще не отямившись від цієї події. А Мар'яна й собі ступнула крок, нахилилася, підняла свою сорочку й спокійно, трохи стомлено промовила:

— Саво, ви допоможете мені одягнутися?..

Сава проводив Мар'яну до візника. Провулки заткані були сніговим пухом. Волохатим і ніжним, близьким Мар'яні й байдужим Саві. Деревата стояли, розкидавши свої віти, з бажанням упіймати більше пухнастого снігу.

Ішли мовчки. І не помітили, що за ними з двору, слідком простувала назирці низенька людина, кидаючи від себе тінь. Тінь була довга і ламалася на парканах, на стінах будинків. Тінь незграбна стрибала на довгих ходулях, схожа на учасників карнаваду, що їх можна бачити на екрані в хроніці й

останніх новинах десятилітньої давнини. Невідступно тінь стрибала за людиною, а людина йшла слідом за Савою й Мар'яною, намагаючись бути непомітною.

Тінь поринула за ріг, бо ті двоє підійшли до сонного візника. Здалеку гуркотів трамвай. Ліхтар фамільярно зазирає у вічі і вітер розвіював сніжинки, дружньо хапав за поли пальта.

Радніша була б згоріти від сорому Мар'яна і вітер нехай попід рознесе. Боялася позирнути на Саву і зраділа, що дійшли до бородатого візника. Коли б тоді в кімнаті Сава прохав її, молив, далі звичайного поцілунка не пішла б. Але він не хотів доторкнутися її, і тому все сталося. Зраділа, коли Сава взяв її руку і сховав у своїй долоні, промовив:

— Я радий, що зустрівся з вами... Дуже радий. Дуже люблю таких людей. І прохаю вас вибачити мені за... Ну, взагалі. Зустріч з вами буде для мене радістю...

— Правда? Я теж рада, що вас зустріла. Певна, що ми будемо друзями. Завтра ми з вами катаємося на коньках... Глядіть, обов'язково приходьте. Погуляємо завтра не гірше... як сьогодні. Ні, краще...

— Сава хазяйновито звернувся до візника:

— Ти ж дядя гляди не перекинь. Який номер? Сто тридцять восьмий? Ну, гляди. До побачення Мар. Значить, завтра на коньках!

Візник стьобнув коняку:

— Раптом обняти за широку спину цього дядька, й притиснути до себе. Здивувався б білобородий дід мороз. Ще й як здивувався б... — Сіла зручніше Мар'яна і сховала носика в комір.

Сава очима провів сани й хутко пішов назад, насвистуючи, бо холод

дошкуляв крізь хутро плаща. Попереду якась по-
стать — не звернув уваги на швидку обминаючи.

— Саво, ви?

Загальмував на всьому ході Сава й радісно при-
вітався.

— А, Зайчик-стрибунчик! На сніжок вибіг. Хо-
лодно ж, чудачок ви вухатий! Ходім веселіше. Ну,
раз-два, раз-два!

Вхопив Зайчика під руку й, вигукуючи команду,
батьоро ступав поруч неї. Дівчина намагалася й собі
ходити широким кроком. Сава глузуючи насунув їй
вухнасту шапку на самі очі:

— Ой, Зайка, яка ж ви маленька і не йдете, а стри-
баєте. Ви знаєте, мій мозок повен проєктів, як
стілники золотого меду. Коли б мені час, можли-
вості й гроші для здійснення. Пам'ятаєте, я розпо-
дав вам недавно. Так от зараз усе реально стоїть
у голові. Цікаво Зайка... Я нікому, крім вас, не
можу розповідати про свої справи. А з вами я роз-
мовляю, ніби думаю вголос...

— І глузуєте з мене обов'язково. А не бачите,
що мені холодно...

— Холодно, Зайчику-стрибунчику? Так пішли ж
швидше! Ну, раз-два, раз-два!

5 Відбивалося дзвоном в ушах.

— Раз-два, раз-два.

На вигоні, в дитинстві бавилися в салдати з Сер-
гієм. Він був за начальника, приладнав паличку,
замість шабляки до пояса й командував:

— Раз-два, раз-два!

Давно це було і так давно розлучилася із своєю
матір'ю, залишивши її в далекому селі. В рідному
селі... Мабуть, усі сльози виплакала стара, вигля-
даючи свою дочку в гості. І місто це прокляла, бо
воно відняло в неї дитину. Написала Зайка матері
одного листа за ці майже два роки і то не листа,
а звісточку переказала, що жива й здорова. Навіть
адреси своєї не вказала. Тепер, згадавши дитинство,

захотілося написати листа, написати все, що зустріла тут і як зустріли її.

Сіла за стіл і почала :

Люба моя матусе!

Ви вже мабуть сивенькі стали зовсім і нудьгуєте за мною, як і я за вами. Закінчу науку й приїду до вас, та й житимемо тоді разом. Згадала я оце своє дитинство і Сергія, і захотілося написати вам усе про мої нещастя в цім місті...

І рука спинилася. Навіщо ж брехати рідній матері? Усього ж не напишеш. Це можна заховати глибоко тільки для себе або розповісти єдиній в світі людині... Пролетіло в мозку :

— Саві?

Так, Саві. Він допоможе носити вагу, що наклало на неї місто. Йому можна все знати... Забутий лист до матері лежав недописаний. З-під пера з'являлися якісь примхливі візерунки, а в ушах:

— Раз-два, раз-два.— Бадьора команда Сергія— Саві...

Малесенька кімнатка обернулася потягом. Вкопилися вагони під якусь покрівлю й поволі стали. Разом з іншими людьми, веселими або замисленими, зляканими чи байдужими, Прися вилізла з вагона. Пішла за високим дядьком, що сміливо і впевнено простував до виходу. Тут забрали в неї квитка купленого за останні гроші і ніби назавжди цим одрізали від прощальних матерніх сліз, від могили Сергія і такого далекого села.

Опинившись серед сірої юрби третьої класи вокзальної залі, Прися згадала питання, що давно мусило прийти в голову:

— Куди ж тепер? Що ж далі?

Цупкіше притисла до себе клуночек з хлібом, з салом, кількома книжками, подарованими Сергієм,

та полотняною сорочкою. Два карбованці грошей і Сергієві листи лежали за пазухою й гріли тугі груди.

— Куди ж тепер? До кого звернутися?..

На кого не гляне — той або байдуже чекає когось, або сховає свої думи, і незручно приступитися до людини з розмовою. Та й що скажеш?.. Про що питатимеш? Мало проходить людей через ці страшні залізвисокими стелями, підпертими товстими стовпами, по тих східцях, що загадково збігають угору. Зі всіма не наговорившись, на всіх не вистачить співчуття...

Прямо перед вокзалом — велетенський сірий будинок. Вищий за церкву в Переяславцях. Прися навіть злякалася, ніби той будинок зараз упаде на неї. Не наважилася зразу й підходити близько. Потяги без паровозів — звуться трамваями. Це вона знає. Читала в журналі разом із Сергієм. Величезні автомобілі відсапувалися сіреньким димом. І будинки зі всіх боків підбігали до вокзального майдану.

Кудись треба було йти. Обійшла великий сірий будинок, прочитала на табличках багато незрозумілих слів і вийшла на широку вулицю, куди повертали трамваї й автобуси. Сама повернула в інший бік — злякалася руху. За спиною тікали трамваї в місто і луска бруку блищала під сонцем.

Озиралася Прися — нікого б не зачепити, не впасти б нікому в око. На широкому мості тиснулася до паркана, доки швиденько перебігла на другий бік. Пленталася на гору і не знала, чи їй лячно, а може з цікавості в серці все завмирало й тремтіло. Коли б хтось несподівано захотів заговорити з нею — закричала б у відповідь на всю вулицю. Але хто ж помітить селянську дівчину в коротенькій кохтинці, заборчастій спідниці, чорненький хустці, з-під якої визивали великі сірі, віясті, здивовані очі? Кирпатенький приемний ніс на кругловидому обличчі задирався кінчиком угору, а верхня губа все гналася за ним, копилася й відкривала мідні

4 АРМУ
3 альбому

зуби. На одному з передніх зубів рівчачок щербинки — Пріся багато лускала насіння зимовими вечорами. Здавалося, що рот дівчини увесь час сміється, навіть коли сама й не думала про це. Губи ніяк не стулялися. Хто ж зверне увагу на таку дівчину, що йшла з клунком у руках і повними грудьми прекрасних бажань, привезених у столицю?

Прекрасні бажання і побажання — то дуже химерна річ. На них не купиш хліба, не дістанеш помешкання й роботу. Пріся ще не знала, що найкращими побажаннями вистелено дорогу в пекло.

Ішла не озираючись. Обережно обминаючи людей. Згори спускалося їх без кінця, надто різноманітні й надто чужі. Ніколи ще дівчина не почувала себе такою самотньою, як тепер. Серед стримкого потоку облич, ніг, очей. У вагоні з'єднував усіх один рух, стремління потягу до невідомих станцій. Там якось тісніше билося серця одно біля одного, в такт руху потягу. Можна було заговорити й мати відповідь. Вона була пасажиром, її несло кудись невідоме гремління. Правда, і їй було нудно в вагоні, як і всім іншим пасажирам. Там люди вибиті із своєї щоденности, але сподівалися десь бути гостями, десь їх чекає новина. А тут дома, в місті, на вулиці — нові люди гнали за своїм малесеньким щастям, копіянням добробутом, важливою роботою.

У роті гірко стало після коротенького нічного відпочинку в задушливому вагоні. Невміті лиці чекали свіжої води. Незручно було вмиватися в потязі. Бо всі ніби тільки й дивляться на неї. Побачивши водогонну будку й бабів, що брали воду, повернула туди. Перечекавши всіх, Пріся напилася й освіжила обличчя. Разом з холодною водою випила краплиночку бадьорости і обмила з чола частину туги. Навіть дерева із сизим від пороху листям стали веселіші, позеленішали. Взагалі, в такому місті непомітно, що давно вже минули жнива і люди кінчали молотити. Скоро й картошки викопають.

Озимина почала сходити, а на стерні пасуться корови і гуси ходять, мов білі хмарки.

Від каміння парко. Гарячий порошок тече крізь соняшне проміння. Тільки сизі, великі кавуни в руках кількох мимоходців нагадали про кінець літа. Освіжившись, Пріся моторніше озирнулася навколо. Глянула з гори назад. Пізніше вона знала — ця гора зветься Холодною горою. Одно з багатьох передмість Харків, великої слобожанської столиці.

Глянувши на Харків з Холодної гори, Пріся спиналася. Перед її очима лежало велике місто. Звідси видно було його далеко — незрозуміле до відчаю й близьке до любови. Будинки насували один на одного. Змагалися поверхами, кольорами дахів, корпусами надбудов. Рудий, сухий туман висів над будівлями, звивався з вулиць. Могутня машина людського життя шуміла рухачами, колесами, пасами, кроками, подихами. Хто не попадав у такт — того засмоктувало без вагань і без зідхань. Одвівало мов куряву, щоб одвіявши пустити іншого на це місце. Сюди притягує людей зі всієї України шукати свого нового і дивного життя. Приваблює солодка принада, що привела Прісю здійснити мрію про справжнє вчення, про велику науку.

Тепер, коли місто лежало перед очима, було моторошно й тягло ще більше до натовпу кам'яниць, стиснутих фасадами сквериків, затоплених людьми вулиць. Невже в цьому величезному страховищі серед тисяч дахів не знайдеться для неї малесенького куточка, де б можна було б почувати себе справжнім мешканцем чудової землі! Ні, місто не страшне. Свое, близьке... Подібні картинки бачила в журналі. Треба шукати, звертатися до людей. Кожна людина має право на свій куток. Має право жити в цьому місті й почувати себе всеукраїнським громадянином. Має право...

Прогулянка підбадьорила Прісю. Назад ішла твердо, клепаючи каблуками граніт. Назустріч — якась

проста тітка з великим кошиком, важко навантажена вагою. Прися сміливо підійшла до неї:

— Скажіть, тіточко, нігде не знаєте роботи? Якої завгодно, я все вмію.

Від несподіванки тітка спинилася. Прися ще раз повторила запитання. Кошик опустився до тітчиних ніг. Оглянувши пильно дівчину, розпитавши, що вона вміє робити, на яку роботу хоче стати, навантажена жінка взяла кошика і відповіла, що не знає вона роботи ніде для Прісі. Тепер не таких звільняють. Он її сина скоротили і ходить байдики б'є.

І пішла вгору, перегнувшись під своєю вагою, байдужа мов в'ючак.

Що ж, людей багато... Спитати треба ще кількох, дивися й нападе на того, що допоможе. Приміром отой дідусь. Старенький, хазяйновитий і вигляд у нього такий, ніби дідусь багато знає. Прися спинилася з боку й привітцю спитала:

— Скажіть, будь ласка, товаришу...

Дідусь спинився, хутко повернув голову, й дівчина побачила, як кров залила йому обличчя від підборіддя до чола. Навіть очі почервоніли. Брискаючи слиною, заходився кричати:

— Іди в Соцзабез!.. Туди ступай, а не до людей чіпляєшся. Здорова кобила!.. Робити не хочете. Товариша знайшла! Там нехай і дають!..

Тікала залякана, а він ще шипів їй вслід. Не розуміла, чому визвірився, за віщо вилаяв і образився. Але більше не наважилася ні до кого звертатися. Під мостом почула гудки паровозів і дим переливався через міст. Дійшла до вулиці, де трамваї повертають нь вокзал. Поснідала в залі, де збився люд зі всіх кінців республіки. Влаштувалася під стінкою. Шматок сала зостався—вистачить днів на три і добрий окраєць хліба буде из підтримку. А почувати мабуть можна й тут. Люди ж сплять на долівці, чекаючи потягу. Хто ж знатиме, що вона

не їде. Багато вештається пасажирів. Зраділа з цього відкриття — значить, ночуватиме не на вулиці.

Знову пішла вештатися, навколо станції, ходила до вечора недалеко, щоб не загубити дорогу назад. Повернулася стомлена вражіннями й мандрами в місті, де на кожному кроці новина. Кожен будинок приваблював, лякав. Але дівчина вісімнадцяти років має право надіятися. Надія — найкращий друг навіть закинутого на невідомий острів. З такою надією вешталася ввечері на вокзалі. Навколо метушилися люди, поспішали, штовхали. Хотілося забитися кудись у куток, та всюду напхано сірячин, піджаків. Зустрічають підозріло й озираються на свої речі. Одного разу помітила — слідкує пара очей. Якийся високий парубок в кепці й рудому пальті ходив за нею. Озирнулася — глянув прямо в очі, провів поглядом по всій постаті. І зник...

Втиснулася між дві свитки бабів і лягла спати. День серед гнітючого каміння міста й вражінь стомили більше, ніж найважча робота. Спала міцно, прокинулася від холоду й підштовхування — виганяли пасажирів вбиральщики. Збиралися чепурити заю.

Прожогом підхопилася Пріся. Де це вона?.. Чому сюди попала? А над головою суворий голос: — Вставай, чухається... На двір іди чухатися!..

Зрозуміла все. І тоді ж помітила, що вузлика під головою вже немає. Швиденько мацнула навколо очима — клунок зник. Хліб і сало — днів на тричотири вистачило б. Книжки, подаровані Сергієм. До кого звертатися? Кому пожалітися?

— Тут... Клуночок... Маленький... — Підняла безпомічно голову до суворого чоловіка.

— А я поставлений за твоїми клуночками дивитися? Сторож тобі? — відповів чоловік і штовхав далі когось збоку.

Встала й пішла з помешкання, запнувшись тугіше хусткою. На грудях листи є, значить, цілі документи й два карбованці. День минув мляво, ішов поволі

й байдуже. Разом з клунком злодії вкрали в Прісі й частину вчорашньої бадьорости. Дошкуляв голод, довелося розміняти карбованця й купити хліба.

Увечері до неї підсів якийсь чоловік і все розпитував, звідки вона й чого приїхала. Розповіла йому щиро, а він пообіцяв знайти роботу. Дякувала так, ніби вже мала йти працювати за рекомендацією невідомого. Цей чоловік багато розповів про безробіття й порадив якомога вирватися з вокзалу, бо тут перебувати небезпечно, особливо молодій дівчині. На всяких людей напасти можна. Сердечно розмовляв з нею новий знайомий і запевнив, що дівчина матиме роботу.

Ходила й сама, розпитувала на вулицях, пропонувала послуги. Та ніхто не хотів брати, а більшість поспішали й не відповідали зовсім. Принадність міста злиняла. Мулила думка про жебрацтво. Не притягали уваги будинки, покреслені квадратами вікон, і балкони, приліплені вгорі, схожі на ластів'ячі гнізда. Десятки разів перераховувала Пріся свої грошові фонди, це ще більше завдавало турбот. Від такої розпуки хотілося стати серед вулиці, розкрити натовпові свою душу, благаючи допомоги.

На двечір третьої доби перебування в Харкові сталася з Прісею пригода й з'явився порятунок в особі парубка, що обіцяв знайти роботу. Купувала Пріся вечерю. Раптом підскочило двоє безпритульних і вибили з рук гроші. Срібло дзенькнуло білими кружальцями об підлогу. Безпритульні кинулися збирати. А дівчина стояла злякана, дивилася, як зникали її майже останні гроші. Люди хотіли ввіймати злодюжек, та вони вертілися дзигами. Саме в цю мить наспів знайомий, ввіймав обох хлоп'яків, відібрав у них гроші й повернув Прісі. Безпритульні особливо й не змагалися, бо ніхто ж не знав, що вони перед тим одержали полтинника за цю авантюру.

Рятівник і лицар утішав потерпілу, іронізуючи дружне над її переляканим і розгубленим виглядом. Пріся забула про все відразу, коли парубок нагадав їй, що виконав обіцянку, й повів її до виходу. На вулиці на них чекала пані. Так принаймні здалося Прісі. Одягнена пані в якусь надзвичайну сукню й капелюшок на голові. Зустріла хрипкуватим голо-
сом, запитавши:

— Оце вона?.. — Подивилась пильно. Посміхнулася, блиснувши золотими зубами. — Мені подобається дівчина... — Потім до Прісі. — У мене роботи не багато. Будете мати досить вільного часу. Найголовніше, щоб зі мною в хаті була сердечна й хороша людина. Самій і страшно буває й нудно. Так я й вирішила взяти якусь студентку, культурну людину, нехай працює й живе в мене...

Голос у господарки Прісіної неприємний. Але відчувалася щирість у розмові. Назвавши дівчину студенткою, заставила її почервоніти. Поспішаючи, боячись захлинутись словами, Пріся розповіла їй про свої мрії, бажання вчитись і приїзд до Харкова. Нова господарка уважно вислухала й, кинувши кілька слів співчуття, продовжувала далі, вже на ходу:

— Звуть мене Софія Марковна. Можна звати просто Соня. З часом видно буде. Роботи не багато, бо я сама живу. Ну, гості бувають частенько. Кімната в мене погана, та в Харкові зараз усі люди не знають куди себе подіти. Куток для вас знайдеться в моїй кімнаті. Платитиму я вам десять карбованців на місяць, на моїх харчах і одягтися дам. Не можна ж залишатись у цих ваших селянських кохтинах. У мене люди бувають...

Невідомими вулицями повели Прісю до помешкання. Дорогу не замітила, заплуталася в зворотах. На розі десь чоловік попрощався й втішив Прісю:

— Вам безумовно добре житиметься. Все залежить від вас... А я навідаюся й взнаю про нове життя.

Кімната в напівльоку, десяток східців збігало вниз у цей льох. Кімната невеличка, в ній панувало цілковите, хаотичне безладдя. Вікно брудне, давно немите, підлога теж. Сірі стіни в плямах невідомого походження.

Пріся почала порядкувати. Під її руками кожна річ знаходила своє місце, вікно заблищало, посуд стояв оновлений, за допомогою піску й гарячої води. Власне й посуду того не багато — чайник, каструлька, кілька шклянок, тарілок і чарки. Але все це лежало раніше звалене вкупі з недокурками, лахміттям та недоїдками.

Щодня зранку Пріся варила чай на примусі. Прибирала в кімнаті, коли Софія Марковна ще спала, бо пізно поверталася додому. На весь день роботи не вистачало, нудилася в хаті або варила собі якусь примітивну їжу. Жила зі своїми думками, не покидала надії почати готуватися до школи. Ненавжувалася поговорити з цього приводу з господаркою.

Увечері приходили якісь люди. Переважно мужчини. Софія Марковна рекомендувала Прісю товаришкою по кімнаті. Одягла по-новому — в коротеньку спідничку, біленьку, прозору кохтину й свої старі черевики. Гості якось особливо приглядалися до дівчини — до її широких стеген, до високих грудей, що ледве не розривали пут сорочки й кохтини. Від таких поглядів Пріся червоніла, ніяково сідала на свій топчан у кутку й звідти спостерігала, як гості часто сварилися, лаяли один одного й господарку, називаючи її Сонькою. Щовечора приходив і Володька — той самий, що влаштував сюди Прісю, тоді вечеряли всі вкупі.

А далі все сталося просто. Одного такого звичайного вечора зібралися гості, як завжди. Прийшов Володька з пакунками й пляшками. З ним Софія Марковна і ще високий чоловік похмурий, кремезний і чужий. Вітаючись із Прісею, він затримав

у великій пітній долоні її руку, провів по дівчині очима, потім обняв і поляскав мов худобу по спині. Дівчина хотіла вирватися. Онімела, насупилася. Та Софія Марковна защебетала:

— Не лякайся, це свій чоловік... Дуже хороший чоловік. Вечерею частує, бачиш. О, вона в нас соромлива дурочка... Маленька й дика трішки. Така люб'язна й мила. І красунчик... Кров грає, аж кипить. — Розхвалювала, підбираючи найласкавіших виразів.

Підійшла й собі обняла дівчину, а потім боляче вшипнула за груди... У відповідь на такий жарт Пріся стримано посміхнулася, засоромилася й, кинувши оком на мужчин, зайшлася червінцем.

— Ну, що ви робите...

В цих словах заховалася селянська простота й безпомічність. Через безпорадність дешево так і купили Прісю. Цієї ночі вона побачила людей в іншій шкурі, з ощереними іклами... Пили вино. Високий гість смакував напої і смачно їв очима Прісю, припрохуючи випити. І раніше вечеряла Пріся з гостями і трохи пила вино або пиво, поступаючись перед настирливими припрохуваннями. А тепер Софія Марковна просто наказувала Прісі пити. Вже давно перед очима сп'янілої дівчини плавали, перекидалися, танцювали люди, й пляшки робили кульбіти. У горілку підливали пива й вина й насильно заставляли покуштувати чарку цього питва. Цілували її — цілувала вона. Блювала й плакала, сміялася й танцювала. Але пам'ятала це тільки через дивний чорний туман — липкий і гарячий, як розтоплена смола.

Уранці — хорий стогін вирвався крізь зціплені зуби. Очі боялися розплющитися. Біля неї лежав той самий високий чоловік. Прокинувшись від Прісиного стогону, одягнувся й зник, хряпнувши дверима.

Тіло Прісі щеміло, ніби його обсипали гарячим вугіллям. На грюкіт дверей і стогін одгукнулася Сонька. Підвівши розпатлану голову, грубо заявила:

— Чого скіглиш? Думаєш, буду тебе даром годувати? Не було радості, підставляй рота. А скіглитимеш—вигоню, як суку. Під парканом житимеш. Іди жалійся, докажи, хто ти за студентка. Там бачили таких. А в мене гроші зароблятимеш, людиною станеш... Подумаєш, який скарб загубила... Є чого скіглити. Тобі Ванька сам червінця подарував. Бери й гуляй... Гроші починай заробляти! А не хочеш—звільняй куток. На твоє місце п'ятьох знайду...

Пріся замовкла. Невмолима логика цих слів придавила каменем. Значить, її заманили і зробили повією?.. Заробили на ній і гадають далі заробляти? Десь обсипалися далекі мрії про вчення, майбутнє вчителювання і всі химерні надії, що їх хоробро везла до Харкова.

Багато плянів носила в голові. Втекти, десь шукати роботу, піти в міліцію. Розбивалися ці пляни об апатію й горе, що придавило Прісю. І носила вона свою нудьгу, біль свій, мов важкий горб безнадійного каліки. Здавалося—вийде в день до людей, кожен буде вказувати на неї пальцем і реготатиме в лице. Натовпом ходитимуть за нею й все місто взнає—ось вона зібралася вчитися, а вивчилася на повію. Виходила тільки вночі й то не завжди. Бо задощило, рідка тванюка клеїлася й заливала ноги, а черевики були—самі дірки.

Мужчин приводила вночі Сонька й одбирала гроші в Прісі, ледве гість виходив з хати. А в Соньки забирав ті самі гроші Володька, вибиваючи кулаками з потилиці й ребер. Сварилися й лаяли один одного такими словами, що навіть стіни соромилися.

Привчалася Пріся потроху й вино пити, інколи й горілку. Цигарки палила з того першого ранку, коли прокинулася згвалтованою. Усі пляни покинути таке життя не вивели її з Соньчиного льоху. Днями обмірковувала втечу й мріяла, а на вечір приймала нових гостей.

Закінчилося це випадково, само собою. На вулиці сівся сніжок. Падали сніжинки в калюжі й там уми-
рали. Ніхто їх не жалів, та мабуть і не помічав
крім Прісі, що виглядала в низьке віконце у двір.
Дивно було їй не тому, що падав сніг. Уже два дні
не з'являлася Сонька й Володька не приходив сва-
ритися. Кожної хвилини чекала кроків хазяїв. Та
ніхто не йшов... З цього часу Пріся більше й не
бачила ні Соньки, ні Володьки. Через тижнів півтора
покликали її до слідчого, розпитали й відпустили.
З розмови вона зрозуміла — десь на Клочківській
вулиці в притоні Володька з хлопцями вбили
Соньку й якогось її коханця і втекли.

Прекрасно почувати себе знов людиною! Чудесно
й весело... Сама в кімнаті, можна забути про людей
і про півтора місяці ганебного животіння. Ніхто не
приведе огидного клієнта, не присилує за пару
карбованців фальсифікувати жагу й не навчатиме її
страшної науки... Науки підробляти любов. Може
то був дикий, важкий сон, може марення підчас
хвороби. Тільки не дійсність, не те, до чого прагнула
Пріся...

Та доводилося й тепер інколи звертатися до ста-
рого заробітку. Ходила до сусідів прибирати, прати
білизну, але постійної роботи не було. Зароблених
копійок не вистачало. Тоді з невимовною огидою при-
водила до себе вночі самця й заробляла на латану
свою живуху. Приходили й старі гості, що відвіду-
вали її за часів Соньчиного панування.

Все ж поволі пристосовувалася. Почала розмовляти
з людьми, частіше ходила на роботу за рекоменда-
цією нових знайомих дівчат — хатніх робітниць. Від
минулого залишилося — мутне сляво мрій про науку
та Сонька в мареві гнилих лайок і цигаркового
диму. Ще залишилося — не могла Пріся одвикнути
палити цигарки. Та й не було бажання кидати.
Часто на самоті отруювала себе димом, від якого
мутило в голові й ставало гірко й терпко в роті.

У сусідній кімнаті льогу оселився студент. Кілька разів зустрічала нового мешканця. Але боялася й його, бо в кожному мужчині бачила Володьку, а в жінці — Соньку. Студент багато працював, приходив увечері й знов сидів у кімнаті. Навідувалися до нього товариші. Чути було співи, сміх, тупотнява.

Познайомилися випадково, зустрівшись у напівтемному коридорі біля спільного гранта. Студент пожартував про сусідство, повідомив, що його звать Тарасом, і поцікавився її ім'ям. Заходив вечерами. Прися відчула в ньому свого, селянського парубка. Хоча було в Тарасові щось ще незрозуміле, приховане під безпосередністю й простотою. Приховане під міцним чорним чубом, що стирчав на голові й не слухався гребінця. Вайлакуваті рухи, кремезне тіло, хватські довгі руки мав і на диво легку ходу міцних ніг.

Тарас умів проникливо спитати, своєчасно поспівчувати. Прися розповіла йому про мету свого приїзду, про єдине бажання вивчитися на вчительку й понести свої знання в глуху дичавину села. Не знає з чого почати, куди звернутися. А голівне гроші. Треба ж платити тому, хто її підготує до іспитів.

Сиділи на топчані в Прісіній кімнаті й лагідно розмовляли. Тарас став найближчим зі всіх, кого тут зустріла, і вчився саме в тій школі, куди й вона хотіла потрапити. Разом з тим розумів її, коли розмова точилася про село, про зелений степ і веселе сонце на ланах. У затишку тихої кімнати під лагідним оком світла Прися щиро приймала Тарасові співчуття, поради.

— Не зважайте ні на які препони, вступайте до школи. Будете мати, Прися, нагороду... Найголовніше для людини наука й знання. Я для вас все зроблю. Дам список книжок — потрібних на перший час. Деякі в мене є, візьміть, однаково ж не користуюся ними. Підготуватися не важко, треба тільки

сісти за роботу, уперто працювати й на осінь будете студенткою. Для вас найкраще піти на Соцвих... Туди й іспит тримати легше.

Тарасові слова брєніли піснею. Бачила себе в школі серед чудової молоді, що прагне великої мети здобути знання. Вчителька їхня, в Переяславцях — багато знає й прекрасно вміє кожному все об'яснити, прочитати. Поважають і люблять її діти й дорослі...

Легенько поклав Тарас руку на стан Прісін. Зовсім непомітно зробив цей рух, розмовляючи про науку й культуру. Прісі стало ще тепліше. Так розмовляв з нею Сергій. Далекий Сергій, що залишив їй заповіта — їхати в місто вчитися. Він так само пильно дивився їй в лице, слідував за хвилюванням, сполоханим розмовою й спогадами. Полилися самі слова. Говорити було легко. Розповідати можна без кінця. Таке чудове життя і ця кімната і всі люди хороші... Нехай собі живуть! Нехай цвітуть весни, сипляться осінні дощі, летить хуртовиною зима! Нехай!...

Творче надхнення охопило Прісю. Починає спочатку своє життя й від старого треба відмовитися. Забути... Розповідь Тарасові і все мине, зникне з пам'яті.

Тарас уважно слухав, а Пріся намагалася пригадати навіть дрібниці й найяскравіше висловити. Багато треба сказати. Все, все... Тарас зрозуміє, допоможе... Повинен зрозуміти... Не знала ж, що Тарас ніжно підсів до неї, розраховуючи кожен свій рух. За серйозним поглядом сховалося звичайне бажання пом'яти оте тіло. Відчуті під рукою тіло стиглої селянської дівки, що його давно оцінив

Тарас. Слухаючи Прісю, зрозумів — не легко буде одурити її, бо вибрала найважчий шлях і не загубила надії.

Прихилившись плечем до Тараса, Пріся сиділа, осяяна своїми спогадами:

— Легко жити під широким, величезним небом. Так легко, що пісень сама складала. І не жалісних пісень... Сумні не виходили. Бо комашка весело по стеблинці повзе, трава доскоче ноги і голуби, ляскаючи крилами, крають повітря над зеленими вітрилами осик. Степи п'яні від сонця, врожаю на хліб, трави, городини. Навіть птахи шаленно крутяться, бджоли хижо кидаються на квіти. І дні сходили від пахучих, мов дріжджі, світанків. На вигоні проти нашого двору пасла я теля і няньчила меншого брата, Павлика. Коли дівчині десять років, а компанія велика, галаслива — тоді весело. Я однаково неуважно й пасла й гляділа брата. Матері не було дома, десь полола вона город, а батько поїхав по глину, в глинище на далекому яру. У дворі ліпили клуню. Мій найкращий приятель Сергій, на два роки старший за мене, пригнав корову у холодок і показував, скільки він надрав пташиних яєць. Дуже цікаво жити під сонцем і турбот саме стільки, як буває в дитини! Хіба мати штовхне ввечері — тоді заскіглити можна. Сергій багато чого знав, поважно навчав мене, вказуючи свою перевагу солідними нотами голосу. Ми товаришували з Сергієм. Разом у школу бігали за три версти. Школа й цікавіша була тому, що там учився Сергій. Сварилися з ним по-дитячому й мирилися, йдучи разом додому. Найбільше сварок було через гострий Сергіїв язик. Дошкуляв своїми глузуваннями. Потім підходив миритися й через хвилину ми вже знову були друзями. А почалося все з того дня, коли я помітила широке небо й міряла очима його глибину. Коли прибіг Сергій з пташиними крашанками, небо стало ще й веселе. Збиралися грати в „кицю“ — траву розчищали ножем. Приготувалися вже ножа кидати на ямку — плач і голосіння почули біля нашої хати. Мати вибігла й голосила — на весь куток чути було. Припала мати

до мене й приказує: на кого ж їх сиротами залишили, та тепер стежка лободою заросте й не буде ні щастя, ні долі. Заплакала й я, зарюмсав Павлик малий, а Сергій колунав своїм ножем землю й нічого не розумів. Плакали ми троє на вигоні. Люди зійшлися й зідхали над нами, похитуючи головами. Розповів сусіда, як батька мого глиною придавило на глинищі. Пішли люди откопувати. Насунулося небо низько-волохатими хмарами й трава почорніла. Борсалось серце в грудях, руки охопили шию матеріну й заклали перелякано. Привезли батька на ряднині, заюшений кров'ю. Конячка байдуже обгоняла з ребер настирливих, хижих мух і лізла на шпориш. Подивилася я на батька — роздушений, тоненький як перепічка, тільки голова ціла. Зуби вищирив, на губах кров зашерхла й невідомо, чи від муки щирив зуби, чи остання посмішка скривилася привітом на обличчі. Усі сльози виплакала мати над труною. Червоні очі протирила пеленою спідниці. Жити стало важко, бо саме голод насував. Узимку помер Павлик. Не дуже й вбивалися. У школу бігала я в батькових чоботях, хоч і незручно було. Із Сергієм ще більше потоваришували, і важко було розлучатися, коли поїхав він у школу в місто. Листи писав, чудові листи. Улітку приїздив, книжки вголос читали, готував мене до іспитів і мріяв їхати в Харків учитись на агронома. Хотів, щоб і я їхала з ним. У Переяславцях заснував Сергій хату-читальню, почав провадити громадську роботу, я йому допомагала. І посвідки в мене є про це. Кохалися ми і всі знали про нашу любов. Минулої осені збиралися їхати разом сюди. Прислав мені книжок з міста, а вчителька вчила мене зимою, Сергій влітку. Та не вийшло по-нашому... Приїхав додому на літо Сергій, привіз радіо й гучномовця. Ніколи в нашій глушині цього дива не бачили. З недовір'ям ходили слухати, підозріло хитали головами. Оце радіо й до смерті Сергія довело. Хтось виказав

бандитів, що звили собі кубло на наших хуторах. Почався переполох, кількох душ заарештували. Хуторяни розгнівалися, а баби пустили чутку, що виказав Сергій тією чортовою машиною. Теплої червневої ночі впіймали парубки Сергія, накрили лантухом і до смерти побили. Почав сохнути після того, мучився, кров'ю харкав і, не встаючи з ліжка, помер. Мені все нагадував перед смертю, щоб їхала вчитись у Харків. Я й поїхала... Покинула матір. Не маючи грошей, ні знайомих, приїхала сюди...

Тарас мовчки слухав, а Пріся вже не могла спинити себе і провадила своє сентиментальне оповідання, щоб вирвати з серця спогади і недавнє минуле. Почув Тарас, як приїхала Пріся до Харкова й жила в цій кімнаті разом із Сонькою.

Довго сиділи мовчки. Пріся ще не могла отямитися й боялася, чекаючи Тарасового слова. Попрохала ще раз допомоги. Невже відмовить? Працюватиме день і ніч... Платитиме... Обіцяли дати роботу, хору жінку доглядати. Десять карбованців на місяць з харчами. На ці гроші не розживешся, але вона хоче вчитись, мусить виконати Сергіїв заповіт...

Тарас висловив свій жаль Прісі. Не було глибокої щирости в його словах. Просто й звичайно пригорнув дівчину до себе. Вона з подякою прихилилася до кремезного плеча, і студент поцілував її в губи, очі... Цілував обличчя й тиснув ув обіймах.

Усе зважив... Раз вона така й гроші заробляла власним тілом, чого ж маніжитися з нею! Далі хитрувати нічого. Можна йти навпростець. Крепкий хлопець почув біля себе жіноче тіло, яке можна використати. Та виявилось, що це справа не така проста. Пріся схопилася й одбігла в другий куток кімнати, до дверей. Дивилась очима, повними здивування й жаху.

Зробивши колосальне зусилля, Тарас підвівся спокійно. Почав заспокоювати дівчину й тоді тільки підійшов до справи практично.

— Послухайте, Прісю... Ви мені подобається. Я не хочу бути варваром, але в мені сидить мужчина, і здоровий мужчина. Ви не гоніть мене, давайте поміркуємо. Не знаю, яке почуття у вас до мене, здається, не огидний я й життя свого не розповідали б мені, коли б здавався падлюкою. Не дивуйтеся з моєї пропозиції: заробляли ви гроші тим самим... Тілом своїм. На роботі діставатимете всього десять карбованців на місяць. З таких капіталів не розживетеся. Я теж голий, але допомогти вам хочу і буду з вами працювати, підготую до іспитів. А платня?.. Платіть тим, чим заробляли ви досі. Згодні так, просто й чесно...

Пріся не могла зразу знайти крапинки сили ворухнутися, відповісти криком, сльозами на такі розмови. Чула тільки спокійні, переконуючі слова:

— Це вас ні до чого не зобов'язує. Гарантую, що іспит складете. І тоді нашу умову скінчено, розходимося в різні боки: ви своїм шляхом, а я своїм. А не хочете — справа ваша, дешевше не знайдете...

Одірвала голову від стіни, захопила повітря, ніби вчаділа і хитнувшись прошепотіла:

— Гаразд... Я згодна.

Тарас підійшов до неї як господар і обняв. Посадив собі на коліна, витер їй своєю хусткою сльози, що стікали по сухих, гарячих щоках. Пріся схлипувала, давилася слізьми, плачем, горем. Падала голова на груди, ніби її придавлювала важка брила того лиха. Тарас суворо блиснув очима:

— Чи не можна б без сліз!.. Ніби я гірший за багатьох. Не люблю, коли рюмсають...

І діловито почав розстібати гудзики Прісиної кохтинки...

— ... Раз - два, раз - два!..

1—Гості, ну, можете, вставать. Можете йти гулять,

бо надворі прекрасна погода. А нам звільніть

готель... Треба прибирати і починать день. Гості, я вас прошу йти по справах, бо можете проспати день і всю свою комерцію. Хто хоче чаю, платіть вперед...

Книга друга
ПРИЯЗНЬ І НЕНАВИСТЬ

Так починається день у кімнаті, що звється без жарту „готелем“. Стара єврейка, заспана, з виглядом фурії, патлата й брудна, нагадує наглядачку людської долі в пеклі з якогось старовинного міта. Тут вона завідує сном понад десятка людей. Вони сплять на нарах і на підлозі, густо притиснувшись плечем до плеча. Кімната схожа на камеру в'язниці, куди загнали вдвічі більше в'язнів, ніж треба. Низенькі сірі стіни аж запотіли від густого, кислого, терпкого повітря. І людські обличчя нагадували ці сірі стіни, бо теж дихали тим самим повітрям.

У напівтемряві ворухилися тіні, ніби корчилися в муці, під монотонні слова волохатої ворожитки. Єврейка, неправильно вимовляючи слова, стояла серед кімнати і, не вгаваючи, умовляла гостей виходити, бо вже для неї почався день. Простягла руку до вимикача і під стелею блимнула маленька лампка, сіра від пилу і руда від повітря. Біде проміння просотувалося до облич, до очей. Дехто, розідравши очі, вилаявся й намагався замотати голову в барахло, щоб світло не заважало і не досягав нудний голос настирливої господарки.

Хтось вилаявся крізь сон хрипло і брудно, заховивши ротом кислого повітря. Знали, що лайка не допоможе. Хоч лайся, хоч кричи — вставати доведеться. На допомогу фурії з'явиться її чоловік, і почнеться така декламація, що кожен вважатиме за щастя втікти від несподіваного концерту.

Звичайно, першими почали вставати жінки, з тих, що приїхали в місто по справах із провінції і звикли

вставати дома рано, по-хазяйському. Чухалися, позіхали, підштовхували своїх чоловіків, коли ті були з ними. Або здивовано шукали очима — хто втішав їх цієї ночі тут замість чоловіка. Може навіть не один поласувався. Та хіба ж знайдеш винного? Спали всі гуртом. Вночі всі люди схожі між собою. А закон цього щасливого притулку протестувати не дозволяє. Хто-зна, які люди і що можуть зробити в темряві! Тільки своїх не чіпають. А чужим, та ще приїжджим, якусь капость зроблять. Жінкам всюди одне лихо — кожен намагається під спідницю залізти.

Підстаркувата тітка довго здивовано дивилася на всі боки. Пильно приглядалася до облич потім плюнула, перехристилася і почала одягатися.

Після ночівлі в цьому трюмі голова крутилася мов на похмілля. Руду слину вихаркували на підлогу з кашлем і позіханням. Клеяли прокльони когось у густе повітря. Може й господарці, що одноманітно, завченими словами умовляла вставати. Вона знала — ночувати до неї прийдуть. Не ці так інші люди. В Харкові набилося людського барахла багато. Для неї п'ятнадцять чоловіка завжди знайдеться. А коли б поширити помешкання, всі сто знайшлися б. І вона таки матиме свій власний готель, ось грошей підзаробить трохи. Там уже житимуть справжні люди. Не доведеться вперед гроші брати, слухати матюків і виганяти на вулицю, як оцих. Заробляючи гроші зі своїх теперішніх гостей, господарка з погордим призирством ставилася до них.

Подібних брудних, обшарпаних кімнат для ночівлі багато розкидано по Харкову. І в центрі — на Конторській, викривленій і нудній вулиці. На Банному провулкуві, що має таку гучну славу і носить її поважно, мов весільну квітку. Біля вокзалу — де приїдджі люди попадають в пастки злодіїв. На Кінному майдані, на Панасівці, на Клочковській — біля

базарів. Тут особливо, на угноєнні торговельної метушні, виростають отрутні місця, де шукають собі пристановища і загибелі злодії, авантюристи, невдахи. Випадкові, чужі ночліжани після першої ночі тікають, коли мають змогу тікати. З їхніх вуст і летить потім задушлива слава про столичні околиці. Бо зрештою це ж порядна установа, де за ночівлю беруть полтинника з чоловіка. Коли від міліції чи від агента схватись треба — платня за попередньою угодою і відповідний аванс. Переховувати людську провину від закону — небезпечна річ в наші часи і відповідальна. За відповідальність і платня підвищується. Кожна провина має свій тариф. „Мокре діло“ — найприбутковіша й найнебезпечніша справа. Тут аби не попався, а червінці в кишені шелестітимуть, як шовк на красуні.

Антін добре був обізнаний на таких щасливих притулках столиці. Він умів і вибрати собі „готель“ залежно від настрою й бажання. Сьогодні ночував у Сари, бо вчора пощастило виграти в біліярд грошей. Ночувати з грошима в кишені не завжди безпечно, а з Сарою у нього є свої секрети. Перед сном віддав їй гроші на схованку до ранку і попросив про це голосно, щоб почули всі, кому треба було чути. Прокинувся веселий і задоволений. На нього насував день сьогоднішній без прикрих думок і нудних неприємностей. Миршаве світло електрики правило за сонце, а сама Сара за казкову богиню — доброго генія. Випадкові й не випадкові мешканці, що порпалися в барахлі Сариних благодатів, правили за безжурних лицарів. Вони похмурі й суворі, але серце їхнє певне різних чеснот та хоробрости. В ореолі середньовічного примітивізму, на пожарищі історії зараз задзвенять чари пінного вина під склепіннями готичного замку.

Над самим вухом зашелестів голос Сари. Повторювала свої слова, мов ворожила. Антін посміхнувся. Від цієї посмішки Сара одвернулася й блиснула

щилиною чорної порожнечі замість двох передніх зубів. Антін зайорзав очима по її обличчю.

— Слухай, прекрасна молодичко, наша красуне Саро, ти піді розпали примуса і підсмали їх як грішників у пеклі. Подивився, як вони підстрибуватимуть і верещатимуть. Можна навіть окропом їх покропити... Теж незамінимий засіб випроваджувати дорогих гостей. Ось піді спробуй...

У відповідь Сара щось промурмотіла вже серйозно і запропонувала йому вставати. Бо крім нього майже всі були на ногах або вичухували з себе останні сні. Принаймні готові щохвилини покинути своє лігво.

Якась дівчина чи молодиця — це так само важко определити, як і відгадати, скільки їй років: може двадцять, а може й тридцять вісім — повернула своє лице гливке з перекривленим ротом і викинула слова нудні і липкі, як псалтир:

— Тоді доведеться тебе першого й підсмажувати і кропити окропом. Ти знамените ледащо хі-її-ї-ї!

Заіржала сама своєму дотепові. Антін довго, дивився на неї, доки й інші гості не звернули на це уваги. Жінка стояла під самим блідим душем світла і зосереджено чухалася, загнавши руку за пазуху. Чекала, що скаже Антін, мабуть і всі чекали. Тоді він чемно посміхнувся й промовив до неї:

— Мадам, у мене таке вражіння, ніби вас укусила воша. І ви ловите ту злодійку. На здоров'ячко...

Кімната заверталася від сміху, а жінка обклала Антона легкою і тонкою, як мережево, лайкою.

Під акомпаньямент сміху і лайки Антін теж почав одягатись. Ще з вечора у нього були цікаві пляни на сьогоднішній день. Найголовніше — треба оновитись. Бути схожим на людину. Коли не зробить цього сьогодні і гроші з рук вислизнуть, тоді не відомо, на який час доведеться відсунути побачення з Савою. Не хотілося з'являтися до небожа жебраком. А побачитися з Савою треба. Ще тоді подобалося йому стриманість хлопця і багато недо-

говореного приваблювало й тривожило. Є й нитка, що зв'язує їх обох — Петро Гамалія. Він і звів їх на вулиці...

Після зустрічі щось шкрябало Антонові на серці. На якого чортового батька поліз утримувати Сава і жалітися йому? Здрастуйте, ось родич знайшовся! Послухай, Саво, а я поплачу, як баба. Обіжають, бач, мене... І батько твій обідив і доля лиха не минула. Погладь по голівці, Саво, як я тебе колись гладив.

Правда, колись вони таки були завзятими друзями. І малий Сава зустрічав Антона, коли той приходив з роботи, своєрідними оваціями. Бо хто ж як не Антін вмів найкраще зрозуміти хлопчика, показати й порадити в справі найсерйозніших проблем, що виникали в дитячій голівці маленького Сави. Хто ж як не Антін задовольняв дитячу цікавість до машин і десятилітній Сава знав паровоза, як справжній машинист. Він невідступно був з дядьком.

Бувало ввечері, коли спадала на землю й на душу тиха лагідність, Антін говорив Петрові:

— Синишка в тебе росте, Петре, путящий, прямо Архімед...

Петро замислено й суворо, як завжди, відповідав: — Коли в босяки не піде, може й чоловіком буде. Ти його не дуже балуй... Попусти трохе, лиха неберешся.

Батько любив свого сина, але все робив для нього так, щоб той почував батьківській авторитет, непорушну родинну силу. Невже все вивітрилося з голови юнака? Тоді на вулиці і в пивній він був надто зосереджений і стурбований зустрічю з батьком і може втручанням дядька в родинні справи. Треба все ж його провідати...

Швиденько посьорбав чаю, накинув на себе баграхольний свій піджачок, і ранковий березневий морозець обняв Антона на вулиці бадьорими й колючими своїми обіймами.

Ранковий Харків ще лежав тихий, і з в'ялою гримасою сонного напівзабуття голубіли прорізи вулиць, мов розтруби синьої флейти. Кожен згук бився в тихому резонансі. Ліниво підмітали тротуари двірники, закреслюючи півколами вчорашні сліди ніг метушливих мешканців. Візники сиділи, поринувши носами в коміри, й тихо дрімали. Коні їхні занурено схиляли голови і замріяно одставляли ноги з перламутровим копитом. Молошниці, баби з околишних сіл, перебігали вулицю. Зараз вони ще не губилися серед юрби і нагадували гравюрних пейзаж якогось знайомого художника. Лише трамвай на Свердловській хрипів, напружено перекидаючи з одного кінця міста на другий загони могутньої робочої армії.

В ранковій задумі, доки вулиці не захлиналися в людському прибої і кам'яну горлянку не стиснуло денним гулом, в око впадала безбарвність і бездарність архітектури будинків, скупчених в квартали, вулиці і цілі райони. Не раз уже Антін оглядав їх і дивувався. Дійсно будовано не будівлі, не місце, де люди живуть більшу половину життя, а примітивне житло без ніякого смаку і краплиночки творчої радості. На тлі ситцевого ранкового неба ці квартали нагадували про смак дрібних крамарів, що товстим, коротеньким, заслиненим

пальцем перегортали сторінки книжки, куди записували прибутки увечері, міцно закривши віконниці. Нагадували ці будинки про те, що Харків завжди був купецьким містом, засланим як сторінки тієї книжки, куди богомольний купець вписував неграмотні карлючки чисел і мріяв про благодать здобути ще одну гільдію.

Нудним мухомором лежить посеред міста базар. Туди поспішали зі всіх кінців, і на майдані Карла Маркса стояв гомін, хоча до справжнього базару ще далеко. В центрі майдана стирчить височенна благовіщенська церква, схожа на дешевий смугастий ковпак блазня чи на копійчаний ярмарковий ярник.

На майдан долітив гул, що гойдався над базаром. Жорстким хрипом розривали його трамваї викреслюючи плавко овали зворотів. Сніг витоптали ногами й колесами. Брук виставив своє рябе, гадюче черево. Рясні вибоїни й щербини лякали коней. Місто загубило свою принадність. Сніг чепурих вулиці, припудрював трухляві зморшки і дряблу шкіру на кам'яному обличчі. На весні місто приймало свій справжній вигляд, мов перезріла жінка, що вдома обмила цілий шар фарби і пудри з обличчя.

На барахольці вже штовхалося повно в щерть людей. Тут можна було купити будь-яку стару річ. Навіть такий нікому непотрібний крам, як совість, любов тощо, можна було дістати за особливим, правда, замовленням.

В цей невеличкий чотирикутничок барахолки зі всіх помийних нетрищ міста щоранку тече, л'ється весь гній людських покидьків, стікають брудні потоки соціальних помий. Разом з тим на барахольці можна зустріти студента, що купує собі латані штани або напівзчовгані черевики. Службовця безробітного, що боїться на гривеник продешевити своє останнє зимове пальто. Починалася ж весна — можна теплий

одяг продавати. До другої зими далеко, а в кожної людини є право надіятись. Збоку від юрби вередливо стояла стиснута наступом — пані з „колишніх“. Вже навчилася добре торгуватись, призвичаїлася до нескладної науки спекуляції. Вона не продешевить на тих речах, що залишилися від „тих“ часів.

Антін поринув у юрбу. Зустрів кількох знайомих хлопців. Вони весело кидали йому приказку або заклопотано кивали головою. Більшість намагалася все ж погомоніти, бо тут люди не поспішали, не квапилися впіймати своє щастя. Не втече. А свіжий чоловік на дозволлі як нахідка. Антін, крім того, був жартовливий і дотепний співбесідник. Але тепер він поспішав і обмірковував плян маскараду, що зараз мав відбутися.

В першу чергу — треба випити чарку горілки, це освіжає голову і підбадьорює творчу думку. І сніданок теж сприяє роботі мозку. Антін зробив все це швиденько, навстоячки в брудній ятці біля барахолки...

Після цього почалося оновлення. Драний, немічний теплий піджак перейшов у руки старого єврея з додачею в три карбованця, і замість нього Антін одержав старенький, але пристойний гумовий макінтош. Треба ж мати одіж по сезону. Обмінював і штани. Нові речі опинялися на Антонові.

Старі переходили новим господарям. Кожен з власників краму відповідно хвалив свої штани чи піджаки, метушився, лаявся. Бо Антін мав звичку — перед купівлею речі поглузувати, вимучити барахольщика, поторгуватись, щоб той побігав за ним по базару, кілька разів завертав назад — і тоді лише купити.

Після цієї маніпуляції з переодягненням Антін оглянув себе у всій красі в голярні, ставши перед великим люстром. Навіть сам собі вподобався. Пристойний макінтош вільно обіймав плечі й падав униз до колін, сіра толстовка грала на грудях

гармонією складок, темні штани падали на міцні, не дуже зчовгані черевики.

Задовольнившись оглядом своєї особи, Антін недбало кинув голяреві:

— Помить голову, підстригти й поголити...

Подумав:

— Прямо ніби свататись збираюся...

І посміхнувся в люстро. Справді, ця процедура, схожа на фарс, дуже тішила Антона. Він був задоволений з неї. Якась цікавість до самого процесу життя з'явилася раптом. Досі жив, аби проволочити за собою день на базарі, в пивній, за картами. Нічого не цікавило і не приваблювало. Ні на кого не жалівся, не нарікав особливо. Інколи налітали хвилини гніву, як підчас коротенької зустрічі з Савою, але тоді роздратовала зустріч з Петром на вулиці. Згадка про Петра — єдине, що заставляло спалахнути десь захований гнів. Розмова у в'язниці, суд і присуд, роки ув'язнення розпалили люту ненависть до брата. Неприємно всюди пояснювати й виправдуватись за минуле, почувати над собою тягар. Раз спробував працювати на будівлях по проводці парового опалення — підвели під скорочення й прийняли іншого. Не сперечався — звільнили й пішов...

Раз уже зостався він жити — хотілося Антонові одного — самотньої тиші й роботи десь у кутку, щоб ніхто не заважав. Та це, безумовно, мрія.

Сьогоднішній фарс його розважив. Сидячи перед люстром в голярні, Антін дивився на своє лице, пильно розглядає себе, ніби справді якесь диво. Дійсно — давно не бачив себе в люстро. Слідкував, як розтавала борода під вправними рухами бритви. Фіолетові, від недовкровності, повіки мружилися і розпускали стрілки гострих зморшок на худі щоки. Вилиці, обтягнені тонкою шкірою, уперто випирали і провали лише відокремлювали їх від гострого підборіддя.

Антін підкинув брови і підбадьорив голяра:

— Ану зробити мене красивим, щоб весь Харків позаздрив.

Кучерявий хлопець потягнув носом повітря:

— Ми можемо - с.

2 Прозорі стовпи світа ліхтарів підтримували важке склепіння темряви над містом. Квадратові, чотирикутні плями падали на стіни, на тротуари. Ліхтарі плавали повітряними кулями, висіли над головою — ніби зараз зірвуться й полетять. Круглими холодними очима мацали брук мастодонти - автобуси.

Сава любив вештатись серед незнайомого натовпу. Його приваблювала теплота крові, що з'єднувала людей, модуляція голосів, ритмика рухів сотень постатів. Тому часто мимоволі приєднувався до якоїсь невідомої демонстрації чи походу, мов дитина з дитячої цікавості. Серед людей, у вертячці потоку мас, в голову лилися якісь особливі думки. Тут він перевіряв свою роботу, доповнював новими деталями зроблене на самоті з олівцем в руках. І вигадане тут, на вулиці перевіряв дома на папері. Під акомпанімент різноголосої юрби міг рішати найскладніші задачі, аби тільки ці голоси не зверталися до нього. Серед вибуху почуттів і розмов посувався мов капітан підчас бурі. Серце точно і рівно одбивало такти, приходив той спокій, що з ним можна перемогати стихії. Мозок вертів колесо творчої мислі, пам'ять фіксувала кожную нову химерну вигадку.

Ось чому, коли в тиші роботи неслух'яна ставала голова, в мозку псувався якийсь клапан — Сава йшов на вулицю або в клуб і приходив свіжий, ніби облився холодною водою в південь пекучої спеки.

Разом з тим тиша малесенької кімнати була його прекрасним другом.

Тут можна було зосередитись і сверлити камінь науки сверлом могутнього бажання знати. Камінь розвалювався від натиску енергії.

Повечерявши, повештавшись по майдану Тевелева, Сава уявив, чому не клеялися вираховування в тій

частині мотора, що працював над ними. Забув одну значну деталь. Розгнівався на себе, навіть лайнувся і пішов швидше, не помічаючи, зосередившись на своїх думках. Мимоволі на розі Театрального майдана і вулиці Лібкнехта повернув праворуч і вийшов на Пушкінську вулицю. Цим шляхом часто ходив в інститут. Пушкінська якось не схожа на інші вулиці центру столиці. Дзвінкий трамвай не порушав ліричної затишної тиші і спокою, що навівали задумливі будинки, сплетені парканами.

Вже піднявшись угору, туди, де кривулястим спуском кидалася згори, летіла вниз Чорноглазівська, Сава схаменувся, озираючись, доки зрозумів, де він. Чому сюди попав? В інституті нікого не застанеш. Дивився вперед і голову прийшла назва: Технологічна. Там живе Мар. Але ж її немає в Харкові і номера будинку він не знає. Та й взагалі що це за сантєментальна романтика!

Круто повернувшись, Сава пішов назад. Лист навівав бажання побачити її. Лист, одержаний сьогодні вранці. Перечитав кілька разів і весь день носив відгуки тих слів, що найбільше запам'ятались. І, повернувшись додому з інституту, знов рівними рядками розсипалися літери і строчки дивного листа:

Милий друже!

„Трапляється так — зустрінулася з цікавою людиною, своєрідно розмовляли. Здається, стільки слів один одному сказали, висловили багато думок прекрасних, що їх ніколи не вчитаєш ні в якій книзі. Ці розмови зогріті теплотою справжньої шірооти, обвіяні подихом справжньої дружби. Потім, попрощавшись, розійшлися в різні боки. Розлучившись, згадаєш — не сказала найголовнішого, саме того, що треба було обов'язково розповісти. І не взнала теж найголовнішого, саме того, що треба було обов'язково знати про нову

людину. Не лякайтеся, не питатиму вашої біографії і не вимагатиму заповнити анкету. Ні... Так краще, коли хочете, романтичніше... Зустрілися й розійшлися в різні боки. Біографії вашої не питаю. Хоча сучасна людина нашої країни має надзвичайну біографію. Чи не тому нам доводиться занадто часто заповнювати різні анкети і описувати своє життя для кожної канцелярії? Це я жартую... Бо фактично в нашому суспільстві окрема людина не повинна б мати і розповідати про своє особисте життя. Важно, що робить той індивід і що він дає для суспільства. Біографія окремого громадянина повинна загубитися, втонути у водоспаді наших днів. Я людина не того виховання, що ви, мене точить мікроб індивідуалізму. Боротьба з ним навряд чи дасть наслідки. Я звикла вертись навколо власної вісі. Зірвусь і не пристану до якогось творчого берега — втону, загину. Саме зараз я зірвалася і шукаю собі пристановища. Незадоволена з того, що мала досі, і нового теж не знайшла. Зустріч з вами показала мені, де шукати нових людей, окрилених надхненням і ентузіазмом. Для вас наша зустріч була лише малесеньким епізодом, досить гумористичним. А мене заставила покинути Харків, щоб на певній відстані, на дозвіллі, багато передумати... Може прийму якусь і рішення. Пишу вам з Києва, де я зараз перебуваю і виконую ролю сестри жалібниці біля рідної тітки. Скористалася з запрошення й покинула Харків на кілька тижнів. Бо крім нашої зустрічі ще й з дружиною в мене щось розклеїлось. Треба шукати виходу. А це так важко... Нерішучість — наша національна риса. Через те мабуть Україна завжди плазувала біля порогу історії... Перед від'їздом я зустріла Надійку. Вона багато розповідала про вас, що є найкращого, і сама Надійка чудова дівчина. Енергійна, завзята, талановита і знає, чого їй треба від життя і від

людей. Я їй заздрю і хотіла б жити так легко, як вона. Надійка нагадує вас — багато спільних рис поєднує вас з нею...

Виникне запитання — навіщо пишу цього листа? Виключно для того, щоб попросити у вас пробачення. Ви ж напевно були на ковзалці і чекали мене там, а я того вечора виїхала до Києва. І ще пишу, щоб ви зрозуміли мене, не ганьбили за той вечір. Уявляю собі, яке вражіння залишилося у вас від моєї візити. Я не виправдуюсь — можу наплювати на встановлені закони моралі й стосунки мужчин і жінок. Мені байдуже до думок про мене людей, що позагрузали в шкаралушах побуту. Але я хочу, щоб ви зрозуміли тодішній мій порив . може помилковий порив... Дивно — живеш на світі свідомо, живеш багато років, навіть загубила смак до того життя. І ось раптом зустрінеш людину і дивиєшся, як змогла прожити стільки років без того ж самого Сави, що за кілька годин розмови заставив відчутти по-новому смак життя. Відчутти творчий запал...

Не знаю, що буде далі, ворожити не буду, але перекроювати себе хочу... Не вважайте цього листа за примху і флірт ледачої пані, що шукає собі розваги... З вашого дозвілу відвідаю вас, коли повернуся до столиці. Хотіла написати кілька слів пробачення, а вийшло стільки дешевої лірики. Не здивуйте. Ваша Мар.“

Прочитавши листа, Сава впіймав себе на надзвичайному бажанні побачити зараз Мар. Не тому, що в цей момент виправдував її й нагороджував якостями, про які й сам не знає. Приваблювала його найбільше сміливістю, коли роздягнена, в надзвичайних плямах світла на опуклостях голого тіла, кликала до себе. Бажання зустрічі не покидало й увечері... Але Мар була в Києві і, піддавшись загальному ритмові руху вулиць, втихомирений чіткими

паралельними лініями будинків, Сава замислено повертав додому.

Біля самої хвіртки почув трохи хрипливий і глузливий голос:

— А, ось і хазяїн. Я думав, і до ранку не дочекаюся. Не лякайся, це напад ворогів в особі твоїх родичів. Приймай гостя, впізнаєш?

Сава придивився пильніше і чомусь цілком широко зрадів Антонові:

— Як же не впізнати? От добре, що прийшли. І не сподівався, що на мене гості чекають. Виходив попоїсти та прогулятись. Весь день сидів у хаті.

Ці слова закінчив Сава вже біля дверей у свою кімнату. Переступивши поріг, Сава продовжував:

— Знаєте, у в'язницях є такі камери для особливих злочинців і звуться ті страшні апартаменти кам'яними лантухами. Оце в такому лантусі й живу в підземельній тиші, мов чернець.

Оглянувши помешкання, Антін поклав на стіл пакунок, зв'язаний мотузкою, і підморгнув Саві:

— Нічого, хлопче, багато знайдеться людей, що позаздрять на твоє щастя. Бо й такого кутка немає, по ночліжках вошей годують. До соціалізму йдемо, нічого не поробиш. В царстві небесному житимете краще, а зараз на ваших кістках спробуємо дійти до соціалізму. Прекрасна демагогія! Жаль, що люди вже розчарувалися, а тоб шапками закидали, і можна було б почати хрестовий похід проти буржуазії. Дуже дотепна штука! Я, брат, не дуже вірю в людську отару, в юрбу, чи, як ви кажете, в масу, або колектив. Особа, індивідуальність, геній — ось сила, що веде людство. А проте, я приніс тут пляшку вина і закусить. Давай повечеряємо. Бо почуваю, що ми сьогодні посперечаємося.

— Помічаю, що ви претендуєте на роль українського Мусоліні. Роля, безумовно, благородна і почесна. Але боюсь, що барбари - більшовики не

зуміють оцінити ваших талантів і навіть конфлікт станеться неприємний для когось з вас...

— О, ні... З мене політики годі. Ніякі найпрекрасніші слова не заставляють мене сісти на коня, водити панцирника і біля стегна носити наган. Я боровся за самостійну Україну та землю і волю, ваші боролися за соціалізм. Нарід таким рабом і зостався, як і був. А бавитися у всесвітню революцію не вмію, бо з того віку вже давно вийшов. За Радянську Росію чарку горілки випити можу, бо все ж таки вона існує.

— А Радянська Україна?

— Україна?.. Наш нарід виявив могутню революційну активність, а має, що він має?.. Землю і волю?..

Сава посміхнувся. Він не мав ніякого ворожого почуття до Антона. Здавалось, Антін глузує з когось, повторюючи чужі слова. Помітив Сава, як змінився його гість після першої зустрічі. Помолодшав, навіть пожвавішав якось. Краще, чистіше згунав голос. Чисте і свіже обличчя було більше схоже на давнознайоме і близьке обличчя веселого насмішкуватого Тоськи. Так називали його колись всі вдома. Сава не боявся ні дотепів, ні жартів Антонових. Почув себе ніби старшим, сильнішим за свого дядька. І всі істини, що їх проголошував Антін, були лише дитячим белькотінням. Відповідати на них чи ні? Безумовно, міг би й гостріше й яскравіше відповісти й розбити всі твердження Антонові. Та все ж не міг добрати, чи серйозно говорив гість. Може він хотів послухати запальну промову Савину, а потім поглузувати. Коли ж у нього такі переконання, тоді ніякі докази й суперечки не потрібні. Та Антін і не чекав на відповідь. Він біля столу переглядав уважно книжки. Потім перейшов до полиці, здалеку пильно дивився на моделі. На чолі заграли зморшки, збіглися туго вузлами думки. Сава заколимавшись на стільці сказав, щоб хоча кількома словами підкреслити, що сперечатися він не збирається.

— Бачите, Антоне, я інакше на все це дивлюсь і не розумію: невже вас більшовики ще не переконали, не навчили? Я думав, що саме вам легше зрозуміти нас, ніж комусь іншому.

Не відриваючи напруженої уваги від моделі, Антон промовив:

— Не переконали, бо в'язниця переконує в іншій бік і школа з цієї установи погана. Хоча більшовики намагаються зробити з в'язниці університет. А мені подобаються інші університети... Ще така справа, Саво, називай мене просто Тоською, як колись, і не викай. А то надто урочисто виходить...

Антін знову уважно почав розглядати моделі. Він побачив, що то було якесь приладдя до вагону — гальмо чи що?

Хотів зайняти моделю з поліції, але замість того повернувся до Сави:

— Що в тебе лежить ото, притрушене шаром пилу?

Сава підійшов ближче. Не дуже любив розповідати про свої роботи, але Антін вчив колись його любити машину і допомагав здійснювати різні дитячі примхи. Напевне він і зараз зрозуміє все краще, ніж найближчий друг. Бо ж немало глузливих дотепів доводилося чути навіть від приятелів з приводу винаходів.

Обережно, щоб не розтрусити пилу, зняв з поліції моделю і аркуші рисунків. Пішов у коридор, там здув порох і поклав усе на столі. Антін почав ближче розглядати, слухаючи Саву, що в піднесенні якомусь почав розповідати здалеку.

— Ти пам'ятаєш стрілочника й рибалку і мого приятеля Павла Скриготу. Прекрасний був чоловік. Ми з ним стільки риби переловили... Історій від нього я наслухався, мабуть ніколи не слухатиму такого. Та зараз і не так цікаво. А тоді підемо вдома, половимо, клювати перестане, сидимо й гомонимо собі. Особливо в неділю. Здається, позаторік

восени чергував він на маневрах уночі, вагони зчіпляв і десь необережно не встиг вистрибнути. Принесли вже готового, Мертвого... П'ятеро дітей зосталося, жінка квола... Пішов і я подивився на свого друга. Лежить, бідолага, чорний, в крові. Груді роздавило буферами, мов горіх. Мабуть здорово штовхнуло вагони. Боляче мені стало, жаль Павла і родину. Тиждень бачив я перед очима і вдень і вночі понівечені груді бідного Павла. Чомусь його особливо було жаль, хоча такі випадки траплялися у нас не раз, не раз калічило службовців. Тоді й злетіла мені думка зробити апарата для автоматичного зчіплювання й розчіплювання вагонів. За рік я їх штук з чотири зробив і, зрештою, зі всіх сконструював один оцей. Тут бачиш як зроблено: зчіпляються вагони самі. Дивися: раз і готово. В момент заскакує гак. А розчіпляти можна, лише коли потяг стоїть, повернувши цю ручку. Можна й ключем замикати і ніхто не відчепить крім стрілочника. Це приладдя дешеве. Застосувати його дуже легко. Чув, ніби закордоном є подібне, тільки надто складне. Рік тому, дома, я показував нашим інженерам — кажуть до Харкова треба написати. Написали... А відповідь не прийшла з Управління залізниць. Тут показував інженеру й професору. Дехто каже, що прекрасна річ, інші, що деталі неясні. У мене однечки там ще є. Цілий проєкт удосконаленої молотарки. У нас такої не було і нема, а потрібна край. Бо ми хліборобська країна, а машини наші ні к чорту не годяться... Але й в молотарці почали інженери вигадувати якісь неправильні розрахунки. Перевірив я, сперечався, та й плюнув. Хай лежить усе. А тут нову річ почав робити... Захопився. Збираюся цим винаходом всю науку про двигуни догори ногами перекинути. Не думай, що похваляюся. Я за славою не гонюся. Коли зроблю щось путнє, сама слава до мене прийде. Але всі ці мої роботи така нікчемна дрібниця проти того, над чим сижу зараз.

Антін розгорнув аркуші й малюнки деталей. Пильно вивчав їх, потім глянув на Саву. І дивився довго, ніби біля нього сиділа така чудернацька дивна людина, від якої не можна одвести очей. Розглянувши рисунки, зрозумів, яке значіння має винахід. Дивував не лише самий факт, бо зрештою винайдено дрібницю, а дивувала дбайлива розробка й урахування всього, що можна врахувати. Зрозумів, який дужий творчий дух буває в юнакові... Які могутні горизонти лежать перед ним. Ще раніш, давно колись, думав Антін, що з Сави вийде — або дуже обдарована людина, або мягкотілий, нікчемний мрійник. І ось несподівано Сава виявив тебе й так рано, коли інші ледве починають вчитися... З'явилось бажання особливо привітати юнаку. Та Антін переміг себе, сховав свої справжні почуття. Ляснув Саву по плечу:

— Маладець... Маладець, Савка! Я потім перегляну твої інші роботи. Але я бачу, живеш ти не дуже добре. Або зовсім погано. Так, чесно скажи?..

— Та нічого... На сьогоднішній день у мене є двадцять сім копійок і цей сьогоднішній день міг би тягтися півмісяця та врятувала електрика. Сьогодні запропонували перетягти проводку нагорі, в нашому будинкові. Завтра почну роботу. А там видко буде. Всю стипендію ухлопав на матеріали для свого двигуна.

Взагалі Сава ховав від людей, навіть від друзів, дрібниці свого особистого життя, але Антонові говорив прямо, одверто. Уважність і захоплення, з яким той слухав і реагував, спонукали до цього.

Антін посміхнувся. Вчитись і творити в таких умовах. Навіть воляче здоров'я Савине і то можна загубити:

— Да, з самих проєктів не їстимеш хліба. Треба ці проєкти реалізувати, потім продовжувати далі посувати науку й техніку. А на голодний шлунок не посунеш. Я спробую продертись із твоїми проєктами

через бюрократичні хащі соціалістичних установ. Я людина терпляча. А як твій інститут? Через ці діла мабуть одстав. Бо, кажуть, важко у вас...

— Та воно важко, але я здав дещо за цей триместр. Мабуть тому, що доводиться заглиблюватись у теорію і переганяти самого себе, і програму курсу, тому й не дуже важко здається. Та я ж ніколи надто добре не вчився.

В Антона гармонією грали на чолі зморшки. Не витримав і пройшов по хаті. Йому здавалося, що він теж зробив відкриття, знайшовши Саву.

В кімнаті була та особлива* тиша, що спадає після жвавої розмови. В льоху, в ямі застигають швидко найгарячіші звуки. Треба звикнути до цього, щоб не задумали на самоті товсті стіни й беззвуччя. Антін прислухався до тиші й думав:

— Може справді Сава представник тієї нової молоді, про яку тепер пишуть. Але ж треба дати йому можливість виявити себе. Не може бути, щоб він був схожий на десятки тих винахідників, що плутають свою фантазію з науковою неписьменністю і поневірюються в ролі страдників за науку та винахідництво. Для залізниці колосальне придбання цей апарат механічного зчіплювання вагонів. Простішого нічого вигадати не можна в цій галузі. Але через консерватизм, що отруїв наше життя, бездарні інженери не розуміють значіння винаходу. Чекатимуть, доки за кордоном почнуть застосувати апарата, тоді завиють як пси...

Сава розповідав дещо про інститут і свою роботу. Він не впізнавав Антона. Десь подівся зовнішній скепсис, жартовливість і нігілізм. Нервові рухи, захоплення моделью говорили за щирість. Слухав уважно, і коли Сава кінчив

— Мені мати б якусь хоч поганеньку лябораторію або майстерню. О, тоді б я довів...

Антін почав лаятись. В нас не вміють підтримати людину, обов'язково втоплять у папері. Ну, нічого, продадуть ці винаходи, і тоді можна буде працювати. Він знайде шляхи до реалізації, а разом і до відповідної каси...

В двері постукотіло тихенько. Сава відчинив і впустив Зайку. Дівчина побачила чужу людину і спинилася на порозі. Але господар зрадів і тягнув її в хату:

— А, Зайчик!.. Здрастуйте! Якраз оце вас і чекали. Знайомтесь... Цей парубок сватати вас прийшов. Шукає собі молоду і ніяк до смаку не підбере. Так, кажу, тут у нас є одна бідова і вродлива дівчина, та ще весна йде, можна починати весняну любовну кампанію... Не вірите, що свататиме? Дивиться, ось і хліб і випивка. Тільки треба приготувати все і це вже ваш обов'язок. Подивимось, яка з вас господиня. Бо коли цього не вмієте робить, тоді в дружини не годитесь, і я не буду вас рекомендувати...

Дівчина почервоніла. Щоби загорілися, ніби на них впали відсвіти двох червоних язиків полум'я. Завжди ніяковіла і соромилася, коли Сава починав говорити з нею напівглузливо. А він ніколи інакше з нею не розмовляв і заставляв її від цього страдати. Все ж відповіла:

— Ой, які ви сьогодні балакучі, Саво... Прямо як кулет. А ніби й не п'яний. Мабуть когось зустріли... Я догадуюся кого.

— Та вас же побачив і прямо стрибати хочеться... Будьте хазайкою, раз уже прийшли, і пам'ятайте, що я радію тільки від того, що вас бачу. От вам хрест божий, клянусь вашими кучерятами...

З На Зайку дивився Антін оком молодим і заздрісним. Поглядом тихої приязні. Думав — і серце в неї таке молоде, соромливе і веселе. Дивився й погля-

дом батьківським з похмурим смутком в очах. Справді заздрив трохи, що розцвітала молодість чистими фарбами на обличчі і бадьорістю в руках.

Кілька ковтків вина зробили дівчину рухливішою. Хоча під повіками тлів якийсь біль. Навіть сміх не стирав його. Сміялася Зайка щиро, розмашисто, на весь рот і на всі груди. Наївний ситець і в'язана кохтинка берегли пружинясте тіло. Великі груди, приборкані одягом, і широкі стегна свідчили, що Зайка — могутня, дебели, невибаглива майбутня селянська мати. Мати, що плодитиме і пеститиме рідних дітей, як обдарована земля, що легко носить свої коштовні плоди.

Трохи дивувала така соромливість дівчини. Антін, борсаючись на дні міського життя, давно вже одвик і від широкі простоти людської і від ніякового червінця, що запалюється промінем чистої, недоторканої душі. Коли зустрічався поглядом з очима Зайчиними, захоплено слідкував — від соромливості палахкотіли очі. Навіть рот якось по-дитячому розкривався і густо-червоні губи тремтіли мов вогні росяни пелюстки.

Дівчина тоді починала швиденько розмову або їла, щоб сховати свою простоту. Антін замислився на хвилину:

— Скрасити життя людське може така дівчина. У тій кімнаті, де вона живе, радість посміхається з кожного кутка на всіх присутніх. В її руках поновлюються речі. Відчуваючи посмішку цих губів, можна йти на смерть, як на театральну виставу. Інтимний затишок сіється там, де пройде така дівчина і до чого торкнеться її рука...

Він не знав, Антін, що прокидається в нього не надовго пізня, гірка, як осіння полинь, цікавість до молоді жінки. Така цікавість переходить в жагуче почуття, може, останньої любови. Того терпкого кохання, що перепалює серце на попіл байдужости або робить із звичайної людини героя.

Щоб не схопитись із стільця від довгого, пильного й задумливого погляду Антонового, Зайка почала швидко, похапцем:

— Не знала, що буду сьогодні вечеряти. Ішла з інституту з товаришами й читала їм лекцію, яка шкода від того, що люди вечерюють. Вони ж не догадалися, що я хочу їсти, а грошей немає... От чудак! А правда, наука говорить, ніби корисніше не вечеряти... Силуете мене їсти, а це шкодить...

— Раз так, нате проковтніть ще оцей бутерброд із сиром,— частував сам господар Сава.

Сміялася безтурботно Зайка, ніби завтра мала одержати спадщину, а насправді—її чекав тільки щоденний обід у студентській їдальні на цілий день. Тепер соромилася їсти, бо могла б знищити всі страви, що є на столі, а жадногою бути незручно.

— А я йшов до небожа лютого як вовк. Ну, а всяка тварина, навіть людина, поївши, робиться не такою хижою. Тому й захопив із собою вечерю... І вплинуло, дивіться який тихий сидить...

Сава відповів таким чином: довгий шматок рожевої в білій рамці сала, шинки, впійманої зубами, переплів через нижню губу, тріпнувся жваво й зник у роті. Щелепи ворушилися на крицевих шарнірах м'язів. Очі Зайки зробилися круглі від здивування і голова її повернулася до Сави, потім до Антона:

— Хто, цей деспот тихий?... Такий барбар!.. Ви знаєте, він мені жити не дає, де б не зустрілися, починає мене їсти своїми дотепами і глузуванням, як оту шинку. Ніби я для нього цяця...

— Ви цяцька? Ви лялька? Ой, рятуйте мене від таких іграшок... Антоне, побався з Зайкою, що важить пудів шість,—перекривив дівчину Сава.

— Не шість, а біля чотирьох...

— Я ж говорю, що три з гаком. На жаль, я на руки вас не брав, боюся такою цяцькою підірватися... А треба спробувати...

— Дульки з масличком!.. Іли колинебудь таку страву?

— Мати годувала, як маленьким був, забув уже й смак. Спасибі, що нагадали. Це, здається, ваш постійний сніданок і вечеря... Чудово!.. А я дивлюся, чому це ви такі вередливі й боїтеся їсти ковбасу й шинку. Вас, соцвивихів, надто делікатно виховують...

— Ви, Саво, хуліган - хуліганович!

— А ви — Зайчик - вегетаріанчик!

Антін задоволено слухав суперечку, ніби сперечалися діти, що люблять одне одного, й не вживають різних слів. Зайка ніяк не могла добрати способу дошкулити Саві. Вона підстрибнула на стільцеві, нахилилася вперед і штовхала пальцем повітря. А Сава сидів глибоко на ліжкові, обіпершись спиною об стіну, і, примруживши хитро очі, перекривляв Зайку. На стіні гойдалася тінь, плоска, ніби вирізана з паперу. Силует чийєсь чужої, величезної, кудлатої голови. Дим цигарки плавав по блискучій крейді рухливими, прозорими узорами.

З нестримним задоволенням ловила Зайка кожен рух Сави. Кожне слово, кинуте їй, викликало несхожану радість. Ніби вона замість звичайних слів одержувала подарунки. Коли говорив Антін, теж посміхалася і широко розіп'яtimi пальцями підважувала стрижене волосся, ніжно схвильоване петлями кучерів. Але слухала не з такою увагою. І Антін тільки інколи вставляв слово, підбадьорюючи на нові суперечки. Для нього ці студенти були цілком нові люди. Відчував молодий запал — те, що давно розсіяв по степах у даремній боротьбі й в'язниці. Порівнював себе з порожнечою, де луною віддаються завзятий тиск сердець і приплив гарячий крові.

Для хоробрости Зайка запалила цигарку, глибоко затянулася димом і прохаюче схилила голову:

— Саво, ви хоч і барбар і кровожадний чоловік, але уважте на моє прохання, зверніть увагу на

нешасну дівчину... Не покиньте її на сьогодні без музики. А то заплачу й обіллю сльозами всю вашу жилетку... Заграйте на вашій радіошарманці, до-рогий кровожато, хижаче лютий!... Заграйте... А ви знаєте, Сава, я помітила, хто в Харкові найбільше упивається кривавими подіями крім вас. Газетяри, що продають вечірню газету. Щодня вони винайдуть якусь криваву подію і галасують на все місто про кровожадність китайців, румунів, англійців або наших хуліганів з Москалівки або Ващенковської левади... Але це до справи не стосується. Заграти ви нам повинні. І криваві події наших газетярів вас від цього не звільняють...

Доки Зайка прохала Саву заграти, Антін оглядає кімнату, схожу на лабораторію алхіміка й на майстерню конструктора. По тих речах, що кида-лися в вічі, і по книжках можна бачити, над чим працює юнак і які знання ховає його голова. Колись і Антін мріяв про вищу школу. Закінчив тодішнє кременчуцьке „железнодорожное техническое училище“, читав, готувався до іспитів, але свого не досягнув. Треба було заробляти гроші, працював у запільному есерівському гурткові й прогулявся в Сибір.

Сава налагодив свою шарманку і почав грати мелодії на якісь народні мотиви. Таку музику найбільше полюбає Зайка. Підчас коротенької перерви пояснив кількома словами Антонові конструкцію свого музичного струменту. І знову всі слухали. Сава сидів і тремтячою рукою, кінчиком пальця ловив кожну ноту в повітрі. І від цього дотику згук лився чистим, ніжним струмком. Задумливо слухала Зайка. У неї чоло стало міцне, ніби висічене з каменю. Важко нависало буграми над очима й брови лежали рівною, гострою, тремтячою лінією. Зморшка на чолі перерізала ту лінію мов глибока зарубка.

Сам трохи музика, Антін до болю любив хорошу гру. Нечувана мелодія підкорила собі його увагу й

захопила цілком. Спочатку намагався знайти подібність тембру згуку дивовижного струменту з людським голосом, з кларнетом, а потім забувся... Зустріч із Савою і чудова простота Зайки заставили згадати дитинство, вічні бійки й роботу. Сам заробляв і готувався в технічну школу. По закінченні можна було б піти на чистішу роботу, але захотілося бути машиністом і знову продовжувати готуватися до вищої школи. Любив веселе базікання буферів, коли паровоз сіпне довгу червону валку важких вагонів. Перебої колес, дух степів, що розбігаються перед божевільною машиною. Бо вона, машина, дихає чорним димом і крає гливку землю залізом. Землю обмиту вітрами й сонцем. Влітку — сизий, позолочений лан котить могутню хвилю, вигинається хижою шкірою під блискуче-блакитною аркою неба. І ось-ось захлюпне все на шляху. Потім злякано котиться назад. Під урочистою аркою неба йде похід — демонстрація досягнень природи й людини. І взимку — гудить хвища й вітер намагається звалити з насипу валку, запорошує рейки, але залізні груди паротягу бавлячись розбивають прозору стіну препон. Лише підсипай, кочегаре, чорних пряників у гарячу паровозну пашу!

Потім повстання й бої. Начальник і інспектор панцирників. Люта боротьба з більшовиками, есєрівські фантазії й цілковите розчарування, гірке як цигарка на похмілля. У Київ послали на роботу в більшовицьке запілля. Поїхав, щоб розважити біль. Арешт зустрів байдуже, тільки трохи здивувався, коли одного вечора в камеру прийшов Петро. Стомлений і спокійний.

Поліровані вилиці блищали. Щоки провалилися двома худими проваллями й заросли темногнідою бородою. Рука все поправляла револьвер. Говорив спокійно, трохи хрипло й стомлено. Губи не зворохнулися на посмішку. Привітався й сів на ліжко. Довго дивився сухими очима аскета на брата.

Посміхнувся було Антін і змив посмішку похмурою байдужістю.

Над осіннім, до відчаю порожнім степом пролітає крук і раптом будить ранкову тишу несподіваним привітом. Так звернувся після мовчанки Петро до Антона:

— Дострибався запоріжець, доки в клітку замкнули. Наївся оселедців — і глянув на Антонову зачіску — тепер лубки нашивай...

Антін нервово зайорзав на місці.

— А тобі що? Жаль мого м'яса? Жаль моєї шкури?.. Здирайте, чорт з вами! Поперек горла вона вам стане...

— Не стане, тепер уже не стане... А ти не пирскай у вічі. Підожди... Знаю, ти запальний як інститутка, давай краще поговоримо про діло...

Почав розмову, але збився якось відразу. Дряпало щось у горлянці, кашляв, а воно не прочищалось. Зиркнув на Антона й замовк. Копирсав чоботом кам'яну підлогу. Слова застрягали, не лізли з рота, чіплялися язиком за сухі губи. Тоді він розгнівано прошипів:

— Чортяка, муляє чобіт. Халера йому в підощву... П'ять день уже не розуваюсь...

Повільно розув чобіт, розгорнув онучу в затюках їдких, коричневих плям. Ударило в ніс гострим, як сірка, смердючим потом. Оглянув плямувате подотно онуч, розгладив на колінах, старанно, довго обгортав ногу, приміряючись кілька разів. Антін побачив білі, мертві, сухі пальці з чорними буграстими нігтями, схожими на кору. Уся нога, майже до пальців, заросла рудуватим пухнастим волоссям. Здрігнувся, згадавши, що нога холодна й вогка від поту. Мертва нога. Але зрадів, помітивши братове хвилювання.

Петро з натугою, за м'ягкі вуха вчіпившись, натягнув чобіт і пристукнув ногою. Почав говорити звичайним, спокійним голосом. Пропонував Антонові

покинути свої есерівські витівки і перейти працювати до більшовиків. Їм механіки потрібні. Розмовляв Петро небагато й обережно, зважуючи слова, старанно припасовуючи їх одне до одного. Знав добре вдачу запального брата й хотів висвітлити все якнайкраще, розмалювати відповідними фарбами. Повідомив, що справу Антонову мав сам вести, але відмовився. Антін не дав йому закінчити:

— Набридли мені всі комуністи, анархісти, кадети, есеристи... Знаєш, Петре, коли ти мені хоч трохи брат, дай оту машинку, що в тебе на ремінцеві, я проковтню кулю й край... І закопаєте мене десь укупі з тими, що закопуєте щодня. Говорити мені більше нічого, все сказав слідчому... І, будь ласка, не наобридайте з допитами і ти не з'являйся більше! А жаль машинки, так пішов ти к...

Обклав брата такою лайкою, що Петро аж головою мотнув. Ніби хотів струснути з себе липке багно гнилих слів.

Підвівся Петро:

— Дурню ти... Шльопнути тебе зуміють і зроблять це, коли треба буде. Прийшов допомогти, а в тебе фантазії в голові. Запоріжжя, оселедці, нагаї... Суки, разпрона!..

Полосонув Антона лайкою. Той схопився й вп'явся гарячими очима в Петрову бороду:

— А ти в попи пошився, сповідати прийшов? Чи на провокатора вислужитись... Бач, інтелігентний який став, з'явився братові допомагати. Стріляй, бо набридло мені. Жаль, не попався ти мені в руки в свій час, я б отой нахабний твій черепок розтрощив і не мучив би довго...

Уже повертаючись іти, Петро похитав головою:

— Не дай бог свині рог, увесь світ переколить... Ну, гаразд, бувай.

— Котись!..

Двері заскрипіли іржавими щелепами. Засув закректав і клацнув замок.

Антін байдуже слухав присуд, байдуже сидів у в'язниці. Так само байдужісінько топтав землю тепер, аби спливали дні, тижні в ту безодню, що звється часом.

Знову почув музику, але Сава опустив руку і останній згук ударився в стіну й, обламавши ніжні крильця мелодії, впав і вмер. Антін словами перебив думки, навіяні музикою:

— Чудова штука, колосальний винахід! І говориш— руський інженер зробив, здорово... А на скрипку ти не граєш? Пам'ятаєш, я тобі свою подарував, в армію їхавши.

— Грав і скрипка тут, отам у кутку... Але проти цієї примитивної радіошарманки скрипка те ж саме, що цеберка проти роялю.

Посмутніла й Зайка, повертіла в руках свою вухасту шапку, за яку й одержала таке легковажне назвисько. Запалила цигарку, несподівано попрощалася й пішла. Провели її очима, доки не зачинилися двері. Антін кивнув головою вслід:

— Мені дуже подобається ця студентка. Так віє від неї плодовитим степом. Широкими ланами пшениці... У ній заховане те краще, що є в селянській дівчині, яка приходить у місто. Ти звернув увагу на чистоту, цнотливість у лініях обличчя, на соромливість, що спалахує червінцем на щоках. Дівчина зберегла те, чого зараз рідко де знайдеш— справжню сердечну недоторканість і простоту... Як вона не розгубила цього в проклятому нашому місті... Здається, до неї не доторкнеться ніяка брудота, дитяча душа її чиста, як струмкова вода...

— А не люблю селянської примитивної простоти,— перебив Сава Антонову захоплену промову.— Надто наївна вона, та простота, відстала. Тепер треба бути сильним, знати життя, боротись, а не червоніти як інститутка від кожного слова. У мене є приятелька одна, Надійка. Теж селянська дівчина, що пройшла найми, цукроварню, завод. Та, завжди переможе своєю

активністю. Хоч людина надто проста й товариська. Є простота мудрости і простота наївности, безсилля, як оце в Зайки.

— Може й так... На жаль, більше зустрінеш нахабних, порожніх спекулянтів на геройстві й силі, ніж справді сильних героїв... А мені пора тікати, бо твій вечір сьогодні загинув...

— А де ти ночуєш?

— Десь переночую, знайду місце. Постійного кубла не маю, до справжньої весни доживу, а там кудись помандрую.

Сава запропонував Антонові ночувати в нього. Доведеться спати долі, але послати можна й газети, рядно, під голову барахло різне. Повагавшись, Антін погодився. Працювати Саві не було охоти, думки розхристалися в розмові. І в Антона час гнав сьогодні мов експрес, хоча звичайно — миршава шкапа, що одраховує хвилини й години, дратувала його надто повільною ходою.

З якоїсь схованки Сава повитягав деяке барахло. Дістав газети і дав Антонові, що, повзаючи по долівці, слав собі примітивну постіль.

Розмова перейшла й на іншу тему.

— Скажи Саво, як там Уляна живе?

— Живе погроху, — відповів Сава, підійшов до столу, порився в паперах і подав Антонові листа. — Ось одержав учора. Візьми прочитай, коли охоту маєш. Дізнаєшся, як живе. Хоче приїхати сюди...

Антін, приладнавши в голову Савин піджак, розіслав замість простирадла своє нове пальто, взяв листа:

„Любий сину!

Пишу тобі й повідомляю, що скоро збираюся я до тебе. Бо вже як отелиться корова, тоді наряд чи й виберуся. Виїхавши повідомлю, вийдеш мене зустрічати на вокзал. Хто зна, як там у вас у столицях. Ми живемо тихенько, аби жити. Федя

заробляє вісімнадцять карбованців на місяць. Помагає потроху, а я звичайно і шию, і мию, і ла-
таю. Спасибі тобі за гостинець, вчасно нагоди-
лися твої п'ятнадцять карбованців. Тільки мабуть
не посилай, бо сам живеш не краще за нас. При-
їду в гості, привезу трохи гостинців, бо в вас там
і харчів путніх не дістанеш. Сказано — велике місто.
У Варі чобітки порвалися, збираю на нові. На
скобзалках доскобзалася. Оце ж треба Федора
вчити далі, треба з тобою порадитися, куди його
віддавати. Він тільки про море мріє й хоче стати
моряком. Боюся, щоб ледащо з нього не вийшов.
Мене він зовсім не слухає й таку самотійність
гне, що хоч з дому тікай. Про тебе цілими но-
чами думаю. Як живеш там без догляду — ніхто
й гудзика не пришиє, ніхто й не догляне за то-
бою. Вчися, хлопче, коли б мені була можливість,
хоч і до старости йде діло, а вчилася б. Спасибі
Варя книжки мені читає, коли я за роботою си-
джу... Нудьгую за тобою й щодня згадую. Обні-
маємо тебе всі гуртом і цілуємо. Мати — Уляна
Гамалія, брат — Федір Гамалія і сестра — Варвара
Гамалія“.

Антін дочитав листа звичайного, простого, буден-
ного й суворого. Ще раз оглянуv папірця, списаного
непевним почерком, пішов до столу й поклав аркушик:
— Нудно їй там... Бадьора баба в тебе мати,
люблю я її здорово. Таких жінок пошукай — не зна-
йдеш. Жаль Уляну, б'ється, як риба. Невже тобі не
дошкуляє поведження Петра з Уляною й з вами?
Я згорів би від ненависти, та вона в мене й так не
погасає...

Сава закінчив слати ліжку, взяв цигарку. Разом
з Антоном почали роздягатися й лягли. Сава погасив
електрику, простягнувши руку до лампи, що висіла
над ним. У темряві лице йому спалахнуло й було
схоже на червону маску, що освітлювалася кожного

разу, коли тягнув цигарку. Червоненька цяточка загрузла в темряві біля його губів. Довго мовчав, потім заговорив, ніби сам до себе:

— Ніякої ненависти до батька немає в мене... Цілком виправдую його вчинок. Не може бути, щоб мати цього не розуміла.

Після перших слів Антін зашелестів своїм пальтом, підхопившись з місця:

— А ти ж прізвище міняв? Зустрічатись з ним не хочеш?..

— Не перебивай, послухай далі. Так, міняв прізвище, бо, коли мати узнали, нічого мені не казали зразу. А потім, років через два, розповіли і листи батькові з різними там виправдуваннями, правда, стриманими, показали. Від грошей з його кишені відмовилися зразу. Я дурний був, обурився, хотів їхати битися з ним у Харків. Матері жаль стало, навіть заплакав трохи... Дав слово тоді не звертатися до нього, не брати грошей тай змінив прізвище. Думав, велике діло зробив, лицарський вчинок, а пожив тут, подивився, і ствердилися думки, що в голову залізли ще дома... Бачиш, ми надто консервативні, нас переконали, що одруження повинно бути міцним, ніби людей приковують одного до другого. Справа не в законі, а в побутових вимогах... Закон одне, а життя інше диктує. Мати моя надто по-старому про все мислить. Ти зрозумій, батько став біля такої роботи, що вимагає розвиненого інтелекту. Він працював над собою, я певен цього... Йому треба мати помішницю в роботі, що розуміла б його. Чи цікава йому тепер та містечкова, підстаркувата молодиця Ульяна, що ледве вміє читати - писати та добре знається на хатньому господарстві? Розвивати її?.. Для цього стара вже, а для чоловіки—сорок три роки вік невеликий... Мати напевне розуміє це все, у неї голови на трьох розумних вистачить. І може б

переболіло їй і минуло все. Та трохи нечутливо батько до неї поставився. Прислав гроші, ніби підкупити хотів або одкупитись... Дітей він любить, це я напевне знаю, і мучиться за них. А я пішов би до нього й зараз. Та не хочу матері завдавати болю, вона для дітей тільки й живе і мене любить здорово. Та й я без батька проживу, не маленький хлопчик. Нехай кожен живе на свій смак і як захоче... Мені подобається все ж, що батько розрубав вузол і нічого не злякався. Ми ще по-старому мислимо собі родину й одружіння. Зійшовся з якоюсь жінкою — обов'язково живи з нею, доки здохнеш! А коли переріс її на п'ять голів? Я дуже люблю матір і вважаю, що вона надзвичайна людина. Та все ж даремно вона не бере грошей на дітей, розв'язала б собі руки, робила б, що їй завгодно. І пора вже звикнути і не сохнути... Коли б мені сказали, що я мушу ціле життя прожити із своєю дружиною, я б ніколи не одружився.

— З такою філософією краще самому жити — нервово перекинувся на другий бік Антін — і міняти щомісяця жінок. Тепер це модно. І батько твій захопився цією модою. Не вподобається теперішня, ще одну знайде.

— Нічого дивного немає, і друга жінка може не вподобатися, знайде третю. Доки не зустрінесться з тією, що на вес час з ним залишиться. Міняти жінок навіть щороку — це вже злочинство... Не знаю, чому всі так бояться за жінок. Тепер статеве питання вирішається надто легко. Вперше в кімнату до тебе приходять жінки і віддаються з любови до мистецтва. І напевне сумніння її не мучать... Батько майже шість років живе з новою дружиною...

— А звідки ти знаєш, що тільки з нею?..

— Це вже занадто!.. Тому, що я йому вірю й цілком виправдую його, абсолютно. Ніякого гніву і ненависти не почуваю!..

З натиском, притамовуючи гнів, Сава закінчив речення і вкрився з головою, щоб далі не продовжувати розмови...

4 Вісім місяців тому провозжала Уляна Саву вчитись до Харкова. І в думці не було, щоб її син не склав іспита. Знала — провозжає надовго. Сава прощався з нею так само весело й просто, як з приятелями — комсомольцями, що прохали неодмінно писати. Потяг пішов. Останній погляд матері — яким хочеться охопити, притиснути до себе, запам'ятати рідні риси обличчя. Безглузда, сіра будівля товарової контори насувала на потяг і зрізала східці, де стояв Сава. Уляна дивилася ще хвилинку, чекала. Потяг гуркотів уже далеченько. Гострий кут будівлі одкраяв, зчухрав клаптик овалу серця. Кров просотувалася краплинами і заслала очі прозорою плівкою. То залило очі сльозами — дув вітер прямо в обличчя... А може не від вітру? Не витираючи сліз, повернулася до Федора і Варі. Сльози висохли. Діти стояли близько, Варя тулилася до матері ніби підчас якогось нещастя. Зідхнула Уляна й пішли додому. Десь біля клубу Федір одстав. Йому нудно стало від тієї мовчанки. Варя загубилася біля двору й Уляна сама зайшла в хату. Переступила поріг і відчула — від стін війнуло холодом, порожнечою. Все в хаті до нудоти знайоме, тепер стало чужим, далеким, нікому не потрібним...

На столі лежав ніж, сизе лезо пошерхло від дрібних крихот, що прилипли до металу. Мабуть Варя забула сховати ножа...

Півгодини тому розмовляли, збираючись на вокзал. Сава жартував і радив матері їхати з ним складати іспит в інститут. Кожному із своїх хотів сказати на прощання щось приємне. Так само розгублено Уляна зайшла й у другу кімнату. Стала посередині, не розуміла, до чого підійти. Озираючись навколо. Стіни такі дивно чужі і речі нашорошилися вороже, ніби збиралися робити бунт.

У кутку проти дверей висів колись образ якогось святого. Благословення батьківське... Забутий, нікому непотрібний, нагадував був про себе лише павутинням, що запліталось за його сухою дерев'яною спиною. І коли зник з кутка той святий, ніхто більше ним не цікавився.

Погляд Улянин упав у кутку, де висіла ікона, спившись на голих стінах. З рішучим одчаєм голосно й загрозово сказала:

— Так помагай же ж боже!

Вона не просила. В її словах не було моління. Уляна наказувала давно забутому богові, щоб допомагав її синові. І сама знала, що Сава вміє за себе постояти. Завжди був упертий і сміливий. І може за тую сміливість більше боялася Уляна, ніж за неуспіх. Жаль було розлучатися з найстаршим сином. Погорда, замкнена молодиця, навіть з найближчими знайомими жінками не розмовляла про свої глибоко інтимні справи. Наприклад—про розлуку з чоловіком. Лише перед Савою розкривала свої рани і роз'ятрювала їх розрадою, спогадами, гнівом.

Чи любила вона Петра? Хто зна... Образа все висмокотала й понівечені надії терпко душили зашерхлу горлянку. Все чекала—закінчиться боротьба, Петро приїде й затишніше буде жити. Порожньо без чоловіка, з яким прожила стільки років. Кожна звістка теплим вітром обвівала душу. Усього раз додому на день заїхав і день той був, мов із соняшної пряжі витканий. Веселий і розмаїтий. Обіцяв від'їжджаючи Петро—на одному місці десь осяде, забере всіх і по-новому будуть жити.

Писав коротенько інколи. А потім раптом лист—повідомляв, що зійшовся з іншою, нехай не ображаються, гроші посилає й посилатиме їй і дітям. Прочитала—й боляче стало Уляні не за зраду, а від неймовірного сорому. Ніби голу пороли її нагаями перед натовпом. Таке самісіньке почуття, як тоді, коли її й Саву забрали казаки денікінські в комен-

датуру й допитували — де Петро? Роздягли Уляну перед Савою, глузували з хижим, звірячим захопленням, сікли нагаями по голому тілу й тупими носками чобіт штовхали під ребра. Уляні було соромно, що тут стоїть Сава і все бачить. Боляче стало лише, коли хлопець кинувся до неї і його казак так урізав нагаєм, що хлопець від удару похилився до стіни, як лоза. Екзекуція з'єднала мати й сина, зв'язала їх ланцюгом особливої, глибокої любови.

Пізніше й про батька все розповіла Саві і листи показала. Почали сами жити... Колишні надії розпорошилися в щоденній важкій роботі, мов жменька золотого пороку в мільйонах тонн звичайного піску. Сава працював на залізниці у слюсарні. Уляна — в своєму господарстві. Вміти прожити з копійками в такій родині, щоб усі були задоволені й не згадували прв недостачу хліба, наука складна й серйозна. Витрачати копійки, зашехлі від поту, надто складніше, ніж розкидати сотні карбованців. Діти завжди були чисті, одягнені й нагодовані...

Поїхав Сава і стало важче без його допомоги. Інколи в розпущі з'являлася думка:

— Чи не звернутися до нього, до Петра?.. Його ж діти. На свою красуню всі гроші витрачає, а ми картоплею душимся та латані, перелатані сорочки носимо.

Зблідла від такої думки. Кулаки так стискувала, що терпли пальці. З лютим запалом кидалася на роботу й не піддавалася. І на громадську роботу, ще виривала годинку.

Останній час потягло Уляну до Харкова. Побачитись із Савою і про Федора порадитись. А голівне, десь тліло бажання хоч здалека побачити Петра. Давно збиралася написати Саві й припало на сьогодні. Замислилася над папірцем, рука, не звикла до писання, не дуже слухалася. У кімнаті — затишок від невеличкої газової лампи, що розпинала шатро світла лише навколо столу. Бганок шитва лежав збоку,

позабутий і далекий. Треба було закінчити роботу сьогодні, бо зранку ледве світанок розплющить свої сині очі, почнеться щоденний клопіт. Господарство правити. Федора на роботу спровадить і Варю в школу. Ще з осени влаштувався Федір у кузню — учнем-підлітком і заробляв вісімнадцять карбованців...

На ліжкові заворушилася крізь сон дівчинка й щось швиденько, незрозуміло заговорила. Уляна тихо заспокоїла:

— Спи, спи, дитино... — А може й не сказала. Голосу свого не помітила.

Поглядом погладила маленьку дочку, що розкинулася в дитячому безтурботному сні на широкому ліжкову. Спить разом з матір'ю. Колись на цьому ліжкові Уляна спала з Петром. Багато років підряд, бо побралися, як було йому дев'ятнадцять, а їй вісімнадцять років. Згадавши про це, натиснула на перо і зробила пляму. По-школярському лизнула пляму язиком, злизала атрамент, похапцем виплюнувши його. Закінчила листа й написала адресу, коли прийшов Федір. Мабуть був десь у клубі. Високий, довгов'язий юнак саме в тих літах, коли хлопець скоро вилюднеє і стане парубком. Золотий пушок обсипав верхню губу Уляниного сина і в голосі вчувалися вже басові ноти. Багато нових питань повставало в голові Федора. Частково вирішав їх з товаришами. До матері почував далеку притамовану ворожнечу. Почував, що вона ховає від нього якусь таємницю і ніяково обминає в розмові слизькі місця. Гнівливим вигуком і доганою ховає свою ніяковість.

Тепер Федір прийшов з рішучим наміром говорити з матір'ю одверто до кінця. З егоїзмом шістнадцятирічного віку не хотів нікого жаліти і розуміти, що таке жаль. Федір захоплювався морем. Незмірима далена водяного простору манила юнака, що мріяв тільки про одне — стати моряком. Але на вчення потрібні гроші, і хтось повинен допомогти

підготуватись до школи. І матір із сестрою без допомоги не покинеш. Хлоп'ячі мрії про море спліталися з роботою в задушливому диму кузні, що здавалася каторгою.

Федір давно зрозумів родинну історію з батьком і був дома замкнений і мовчазний. З матір'ю розмовляв мало, очима провожаючи її високу, сухорляву, рівну постать. Служняно допомагав біля господарства.

Сьогодні коваль, кремезний мисливець і рибалка Матенко в присутності Федора натяками глузував з Уляни, що не брала грошей на дітей від Гамалії. Федір жбурнув молота й вийшов з кузні. У ту хвилину ненавидив Уляну і в обід сидів за столом зосереджений і чужий. На Варині базікання, на запитання до нього замахнувся ложкою. Уляна втихомирила їх. Якось особливо блиснув на неї очима Федір.

Світло лампи підкреслювало напруження Федорового обличчя. Уляна взяла бганок роботи, присунула ближче лампу, а Федір мовчки сів вечеряти. Холодна, смажена картопля здавалася кислотою. Як воду випив шклянку молока й встав. Хвилину дивився на матір, вона працювала, не підводивши очей.

— Мамо...

Здрігнувшись від передчуття чогось несподіваного, Уляна підкинула голову, а рука з голкою впала.

— Мамо, скажіть мені... Я мушу знати, в чому справа... Чому батько не дає грошей? Він мусить нам допомогти, закон велить. І взагалі я нічого не розумію. Невже він про нас забув?... Я хочу знати!

Уляна зблідла. Цього запитання давно чекала від Федора. Але відповіді не могла придумати. Як пояснити хлопцеві?... За останній час він став чужий, ніби ріс не дома, а приходив тільки годуватись. Не можна впізнати веселого хлопчика Федька в цьому вайлакувтому, похмурому юнакові.

Уляна підвелася. Що скажеш йому? Одверто розповісти все — не зрозуміє. Та й чи має вона право

вимагати від Федора офіри?.. Мовчати більше не можна. Не по-дитячому розгніваний, настирливо вимагаючий у нього вигляд. Не помітила за роботою, що Федір не дитина, швидко виріс, розвинувся в напівдорослу людину.

— Хай він задавиться своїми грішми! Не хочу я тих грошей, не візьму... Не візьму! — Виривала з себе кожне слово, потім одійшла до вікна й невидючим поглядом шукала поради в порожнечі чорної тиші за холодними шибками.

Федір пильно слідував за нею. Напруженість і нервовість матері надали йому хоробрости. Уперше розмовляв з нею як дорослий. Кам'яний характер Уляни пригнічував і разом приваблював. За тією сухорлявою спиною, в одній кімнаті з цією жінкою, завжди почував себе безпечно.

— Скоріше ми всі подушимся на цій картоплі!.. Я хочу вчитися, потрібні гроші, пальці собі не поодрубую, щоб заплатити й вам залишити. А Варя довго ще носитиме помий? Він наш батько, неха...

В мить, мов хтось опік її ударом, Уляна повернулася. Зціплені тугі губи зблідли, а на обличчі піонами зацвіли червоні плями:

— Лягай спати!.. Годі базікати!.. Геть у ліжку! Від несподіванки Федір знітився й пішов до ліжка.

Уляна розуміла — зараз послухав її Федір, але ця розмова не остання. Доведеться пережити ще подібні, а може й гірші хвилини. В особі сина мала собі ворога. Хто кого переможе?

Дивилася в темряву. Зовсім близько гукнув мідним півнем паротяг, а йому відповів басом другий. Тут, у цьому містечкові, обплетеному рейками, як крицевими обручами важких думок, пройшла молодість і життя в пекельній праці під співи отих гудків. Усе чекала — через який час краще буде, а воно темрява стає гущішою, ніби там за вікном у передвесняному нічному забутті...

Хотілося заплакати. Сльозами обмити тугу й самотність і образу. Але сліз не було...

Уляна не вміла плакати...

5 Фінансова катастрофа Савина набирала загрозливих розмірів. До стипендії залишалося ще чотирнадцять днів, а кишені вже були порожні. Пятнадцять карбованців довелося послати додому, хоч і важко було їх одірвати. На останні купив різні дрібниці та віддав борги. Тепер на обід треба знову діставати в борг у товаришів. Не вмів Сава економити на дрібницях особистого життя, не любив і в борг прохати, навіть у найближчих друзів. Та тих „найближчих“ у нього й не було. Мав просто товаришів по інституту й комсомолу і стосунки з ними далі учбових справ не поглиблювалися. Товариші досить уважно ставилися до Сави, так само як і він до них, і давали в борг дрібні суми. Але Саві здавалося, що, беручи ці пару карбованців, він не грабує товаришів, що завжди підкреслювали свої власницькі почуття.

Щоб урятувати становище, Сава ретельно взявся за виконання замовлення житлоуправління на нову проводку електрики в будинкові. На цьому мав заробити два десятки карбованців, коли трохи зекономить на матеріалі. Зосталося ще закінчити кімнату нового мешканця-інженера, що його ніяк не міг два дні впіймати дома. Через нього й сьогодні з інституту довелося повернутися раніше. Почало вечіроти...

Сава пообідав шматком телячої ковбаси, взяв метр, в'язку роліків, жмут дроту, ізоляційні стрічки, молоко і пішов на другий поверх.

Постукотів у кімнату номер шостий. Інженер підвівся був, а побачивши, хто зайшов, знову ліг на диван біля вікна, тільки газетою накрив живіт з розстібнутою жилеткою. На бильці ліжка висіла лілова піжама, брудний комірць і краватка. Всюди почувалося безладдя холостяцького життя.

Сава приблизно почав обміряти кімнату і записував, скільки треба матеріалу. Хотів сьогодні почати проводку, але інженер сказав, що він через півгодичи йде з дому, й крім того вже скоро зовсім стемніє, працювати не можна буде. Краще вже почати завтра зранку. Нехай товариш монтер влаштує йому й два штепселі — один біля ліжка й другий біля столу для писання. Сава нагадав — це буде зроблено за власний кошт господаря.

— Не турбуйтеся, товаришу, робіть. Я заплачу.

— Я не боюся, що не заплатите, тільки не хочу непорозумінь.

— Розумію вас, найдіпше домовитися зразу, безумовно найліпше.

Інженер говорив з якоюсь милостиво-недбалою перевагою в голосі. Але розмовляв з охотою, бо сьогодні йому було нудно. Шукав якоїсь розваги і збирався йти в гості до свого приятеля, теж інженера, з яким разом кінчали київський політехнікум. Маковецький слідкував за Савиними рухами і замислено дивився на його молоду, кремезну постать. Ліниво катилися думки:

— Цього юнака я кілька разів зустрічав у нашому будинкові. Той самий студент, що про нього розповідали. Якись винаходи робить, позаводив різну чудасію в кімнаті. Щось плебейське є в нього в руках і в обличчі. Підкреслено дегенеративне. А що саме? Припухлі губи?.. Ні... Що може винайти такий тип? Майбутній червоний інженер...

Посміхнувшись спитав:

— Ви студент технологічного?

— Так...

— Якого курсу?

— Першого...

— Правду кажуть тут, що ви займається винахідництвом і різною там чепухою?

Це була постійна манера говорити в Маковецького. Не звернувши уваги, що вжалив юнака формою свого

недбалого запитання. Сава повернув голову і впіймав посмішку на обличчі господаря. Стримуючи себе, досить спокійно відповів:

— Мабуть говорять ерунду, раз ви так старанно її повторюєте. А я дійсно працюю, дещо вдосконалюю і реалізую навіть свої винаходи. Значить, вони потрібні для держави...

Останні два речення сказав, щоб збити глузливий тон Маковецького. Прекрасно розумів, що обиватель доти сміється з якоїсь новини, доки за неї не дадуть грошей. А почувши шелест червінців, починає ставитися з повагою. Сава вгадав, Маковецького зацікавила відповідь.

— Реалізуєте, продаєте?.. Що саме й кому?

— Наприклад: апарат для автоматичного зчіплювання вагонів. Удосконалену, нову молотарку американського типу, але прекрасно пристосовану до наших умов і матеріалів. Вона остільки вигідна, що не один завод сільсько-господарських машин не відмовиться її придбати.

Почувши про молотарку, Маковецький підвівся й підпер голову рукою, не встаючи з ліжка. Останній місяць у конструкторському відділі заводу „Плуг і Коса“, де працював Маковецький, займалися лише над розробкою проекту нової молотарки, замовленої трестом. Всю іншу роботу відкинули геть і виконували це бойове завдання. Нехай хтось запропонує свою машину, і ця машина підійде, за неї дійсно заводоуправління вчепиться і купить. На цій справі можна прекрасно заробити! Маковецький не вірив, що Сава міг запропонувати щось цікаве, але захотів скористатися з випадку і дізнатись, що міг зробити юнак.

— Я на цій справі трохи розуміюся, — почав він, — працюю конструктором на заводі „Плуг і Коса“. А відкіля ви знаєте сільсько-господарські машини?

— Спеціально вивчав молотарки, зацікавився цими машинами. Недалеко нашого містечка є комуна українців, що приїхали з Америки. У них чудові машини,

зокрема молотарки. Але до наших умов не підходять. Надто дорогі, важкі й незручні. От я й надумав пристосувати таку машину до наших умов, до наших можливостей. І зробив це, а як зробив — вам буде видніше, коли подивитися на мою роботу.

— Я з охотою подивлюся, навіть зараз можу розглянути, бо збираюся йти й мимоходом забіжу до вас... Це дуже цікаво...

Маковецький не сподобався Саві. Занадто вже задавакуватий. Але юнацьке завзяття потягло похвалитися, позадаватися й собі перед хвальком інженером... Почекав, доки господар зібрався, і пішли вниз. Промінь електричної лампи вмиль проковтнув сірий морок півтемряви в кімнаті. Сава не запропонував Маковецькому роздягатися, а лише мовчки вказав на стільця. Інженер сів біля столу. Сухим вітром зашелестів папір, але гість не квапився розглядати. Мов лікар, умів ховати свої справжні почуття. Сава розгорнув боковий розріз своєї молотарки. Маковецький скося дивився на сплетені лінії і стежки пунктиру. Присунувся ближче, лише коли Сава почав пояснювати накреслене...

— Це тракторна молотарка, для трактора не менше десяти сил, ширина барабана дев'ятьсот, розумієте? Можна молотити хліб, а також трави та інші культури: віку, квасоллю тощо. Зерно не тільки вимолочується, а й очищується двома віялками і сортується на три сорта спеціальним сортувальним циліндром... Насіння виходить з молотарки прямо в лантухи, і його зразу можна використовувати чи для засіву, чи на продаж. Я вам покажу, як проходить робота цією молотаркою. За допомогою подавального апарату подають снопи в барабан. Більша частина зерна тут обмолочується й провалюється ось сюди на скатну дошку. Солома з невеликою кількістю зерна йде на п'ятиклавішний соломотряс, там обсіпається останнє зерно крізь ґрати соломотряса, а солома виходить з молотарки. Ось у цю велику

трубу - вивод видувається полова, а зерно попадає на решето и остаточно очищається вентилятором від дрібних домішок. Далі ви бачите самі, що зерно за допомогою цього елеватора безкінечним гвинтом подається ще в одну чистку або на ножі оцього приладдя, де знімають остюки, різну луску і тоді йде в сортувальний циліндер. І можна випускати зерно двох або трьох сортів... Куряву й порох коштає спеціальний прилад і машина не отруєє роботу курявою. Останнє ви розумієте. Деталі й розміри в мене всі розроблено в рисунках або в малюнках і до того ще є опис машини сторінок на сто.

Маковецький довго не одривав очей від аркуша, щось ворухив губами, ніби вираховував. Тимчасом Сава скрутив цигарку й чекав, що скаже інженер. Зрештою Маковецький підвів голову від паперу:

— Ви самі технік?

— Ні, я робітник. А що вас дивує?

— Досить грамотно зроблений аркуш. Хто вас навчив креслити та поводитися з готовальнею?

— У нас там був один технік, що дуже захоплювався винаходами. Але він вигадував усе якісь фантастичні, химерні, неможливі речі. Носився з своїми проєктами, яких ніколи не можна було виконати. З нього всі глузували. Цей технік навчив мене багато чого. Я користався з його бібліотеки, з його досвіду й знаннів. Він навчив мене кресленню й разом з тим навчив не фантазувати, не мріяти, а підходити до справи винахідництва реально. Себто на живому прикладі переконався, що не треба захоплюватися наївною ідеєю перпетуум-мобіле та міжпланетних мрій, а ставитися до винахідництва реально. А цьому допомагає наука...

— Скажіть, які у вас іще є винаходи чи приладдя, вами вдосконалені? — перебив Маковецький.

Сава показав йому модель апарату для зчіплювання вагонів. Хотів зняти з полиці ще деякі свої матеріали, але не стало охоти.

Маковецький недбало оглянув модель і, ні слова не сказавши, одклав у бік:

— Ну, й що ви з цим усім будете робити?

— Реалізуватиму... Я знаю і певен, що моя робота даром не пропаде. Принаймні згодиться як матеріял. Те, що я вам показував, мене зовсім не захоплює. Це пройдений етап. Воно зроблене мною давно, а зараз я працюю над цікавішими речами. Коли б гроші, почав би досліди деякі. Мій новий двигун дуже прислужився б нашій промисловості. Теперешні двигуни внутрішнього згорання та дизелі будуть здаватися анахронізмом... Так, так. Але потрібні гроші. Бо треба робити досліди і в галузі ливарства та хемії і зробити деякі деталі...

Сміливість, знання своєї справи і винаходи цього хлопця здивували Маковецького. Він обмірковував, яким чином сказати Саві, щоб він показав і деталі своєї молотарки, тоді б через недовгий час інженер запропонував би заводові вдосконалену машину. У боковій кишені шелестіла б відповідна пачка червінців - премії.

А найкраще — мати б у себе в руках оті папери, згорнуті в рурки. Бо цей придуркуватий юнак нічого з ними не зробить. Так і лежатимуть тут, доки хтось спритний їх не вкраде...

Щоб розібратися в усіх матеріялах Савиної молотарки і перевірити деталі, треба принаймні кілька днів, а може й тиждень. Але й з поверхового огляду Маковецький оцінив Савину роботу. Бажання придбати проект машини враз заволоділо ним. Треба лише вміти обдурити юнака, а там нехай доводить свої права, запанувала думка:

— Робити це треба зразу, негайно... Кінець-кінцем забрати цінні речі з рук цього йолопа просто обов'язок культурної людини. Він мабуть нікуди їх ще й не пропонував...

Почав обережно, здалеку відповідаючи Саві, критикувати й його роботу:

— З лабораторіями та грошима можна робити винаходи, але в нас на всіх не надаеш грошей. Тепер кожен безграмотний і бездарний чоловічок береться до винахідництва. А таких безграмотних ще й підбадьорують: мов, працюйте, допомагайте промисловості. А не має з цього користи ні промисловість, ні самі винахідники... Мушу сказати, що й ваші проекти не зовсім правильно розроблені. Правда, мені важко зразу судити про роботу, бо я не бачив усіх матеріалів. Але з того, що я розглянув, лише дещо можна використати, а все інше нікому непотрібне. І даремна ваша праця, як і багатьох людей, що працюють в цій галузі, не маючи відповідної підготовки.

Саві здавалося, що він саме це й повинен був почути від Маковецького. Такі люди вважають, що лише вони носять істину і більш ніхто. Сава зручно обіперся об стіл:

— А ви пам'ятаєте напевне, шановний товаришу інженер, що Джозеф Стефенсон був звичайний собі кочегар і в його голові вмістився паровоз. Модельщик Зіновій Грам, що подарував світові динамо-машину, до тридцяти років був неписьменний. Двадцятилітній юнак Едісон з його ідеєю подвійної і четвертої одноразової передачі по одному дроту — працював звичайним собі телеграфістом... Ще багато є подібних прикладів. Від ваших розмов на цю тему тхне дешевою демагогією і, коли дозволите, навіть заздрістю. Про свої роботи я навіть не говорю. Ці невдалі — інші будуть кращі. Я працюю не для грошей, а роблю те, що мені подобається, роблю старанно, прикладаю до цього всі свої знання...

Універсальна посмішка інженера попливла, як хвиля по тихій воді. Так посміхаються — адвокати, манекени, дипломати:

— Я заздрю?... Це для мене новина. Я хочу допомогти розвитку радянської техніки. Радянська промисловість потребує багато сил й потребує талановитих

інженерів, винахідників і взагалі ентузіастів цієї роботи. Я сам не мало переглянув винаходів радянських творців і задоволений з того, що наша влада дає широкий простір трудящим виявляти свої сили і здібності. Згодез з вами щодо Стефенсона, Едісона й інших, але тоді техніка була на одному щаблі розвитку, а зараз це колосальна річ. Не можна порівняти паротяг Стефенсона й теперішню газову турбіну. А електрика, радіо, відкриття в галузі хемії... Ми живемо в такий час, коли людина без вищої освіти нічого не може зробити. І тут більшовики трохи вульгаризують справу...

Маковецькому здавалося, що він висловив надзвичайну, неперебориму істину. Розвиток техніки може й не дуже цікавив його, але прекрасними фразами намагався прикривати свою байдужість, як бутафорським щитом. Довгі пальці, що засмальцьовані паперці грошей милують як оксамит, давно вже не держали і не перекидали сторінок нових книжок і журналів. Йому досить свого аристократизму. Пишатися цим у своїм колі вмів. Аристократична лінія йшла від родини київських купців. Батько був спочатку дрібним бакалійщиком, потім перейшов на мануфактуру та універсальний торг і розбагатів. Революція батька вбила, а в сина вселила призи́рство до всього нового.

Думки, висловлені Маковецьким, аж ні скільки не переконали Саву. Навпаки, дали йому матеріал вчіпитись ще з ширшими доказами.

— Не знаю, хто більший вульгаризатор — чи той, хто сам робить винаходи, чи той, хто хвалиться своєю допомогою наївним творцям. Про це сперечатися, не будемо... Я вірю не лише в спеціалізацію й надзвичайні знання, але й в той вогонь творчої думки, що палає в голові завзятого мрійника. Кожна мрія, побудована на математиці й законі фізики, є річ напівреальна. Порівнюючи з можливостями, які нам дає природа, сучасний розвиток техніки стоїть надто

низько. З нашими аероплянами й радіом, ми є печерні люди, дикуни, що вперше почали користуватися з вогню й лякалися блискавки та грому. А ви говорите про вульгарізацію, примітивізм... Без знання нічого не зробиш, але часто й знання лежать мертвим капіталом. А про сучасну техніку говорити смішно. Ви лише уявіть собі, яка революція буде, коли зроблять розклад атома, коли енергією, що є в оцьому ось гвіздкові, працюватимуть заводи і фабрики всього світу... Тоді ми дечого досягнемо. І це ж не мрія, не фантазія. Наука над цим старанно працює і навіть досягнення є. Потроху відкривають таємницю атома. А зараз... А зараз ви знаєте, що ми стоїмо перед фактом світової кризи палива. Це ж доведений вже факт, що світових запасів вугілля й нафти вистачить, ну, може, на сто років. І то навряд... А далі що? Потреба на паливо зростає, доводиться якось його економити. Відмовляються ставити дизеля, бо не вистачає нафти. Я зараз працюю над турбіною, що працюватиме, на вугляному поросі. Це буде щось подібне до мотора-ракети. Вибухи вугляного порошу дають колосальну енергію. Економія палива величезна. Коефіцієнт корисної дії повинен бути значно більший, ніж у теперішніх турбінах та дизелях... Я не можу бачити отого паровоза, що тягне за собою горб котла й воду бере через кожні два прольоти. А розмір, а устаткування!.. Паровіз із моїм двигуном може набрати горючого на п'ятьсот верстов і ніде не спинятися. Може розвивати колосальну хуткість... Охолодження робитиметься за допомогою розрядженого

повітря, ніякої води не треба. І уявіть собі, що це цілком реальна річ, яку я хочу здійснити. Мене підтримує наука. Я перекинув десятки тисяч сторінок книжок і журналів, не лише українською та руською мовами. Нам зараз треба не фантастичних, а саме реальних машин. Коли б я мав змогу провадити досліди, справа пішла б хутчіше. Найголовніше з металом... Треба особливо тверду сталь для камери згоряння і тугоплавку для інших частин. На побудування зразкового мотора мені треба не менше двадцяти тисяч карбованців... Так... Але й цей мотор не вирішає справи. Ми стоїмо перед цілковитим переустаткуванням техніки всього світу. Ви ж уявіть собі, у нас є абсолютно невикористані колосальні запаси енергії сонячного тепла. Проста ж справа, перевести теплову енергію сонячного проміння в рух. Звичайний собі відомий перехід енергії, яким ми всі користуємося. Але як це зробити?... Коли я розповідаю про акумулятор сонячної енергії, слухачі обов'язково всміхаються. Кажуть, від цього дхне романами Велза. Та нічого подібного!.. Це реальна справа! Соняшним промінням будемо смажити яєшню, підігрівати чай, як на примусі. Будемо ogrівати помешкання, фабрики і заводи працюватимуть на соняшному паливі. А що ми не зуміли й досі приручити сонця, ганьба! Даремна колосальна енергія сама дається в неможливій кількості, тільки бери... Я певен, що апарат акумуляції сонячного проміння буде надзвичайно простий. Майже рік я працював над ним і обов'язково повернуся знову. Сонце повинно бути нашим рабом!.. Нема чого говорити про досягнення сучасної техніки... Ми навіть електрику ще використовуємо й знаємо її не більше як на одну десяту частину відсотка. Дев'яносто дев'ять і дев'ять десятих відсотка можливостей використання електрики закрито від нас муром таємниці... Ви здається поспішаєте, а я надто багато наговорив...

— Ні ні, будь ласка... Я слухаю з охотою, хоча мені дійсно вже час іти.

Маковецький уважно слухав Саву. Навіть надто уважно. Хлопець говорив цікаво, сміливі думки народжувалися в його голові, може, ці думки й перетворюються колись у нові винаходи, але наївний юнак не зможе зараз свої оті проекти використати. І тому Маковецький вирішив закінчити суперечку й конкретніше перейти до справи придбання молотарки:

— Я майже згоден з вами, але боюся, що у вас більше запалу і прекрасних бажань, ніж тих знань, що потрібні винахідникові нашого часу. От візьмемо хоча б те, що я бачив... Навіть поверховий огляд проекту молотарки довів, що це є сирий, недороблений матеріал. У такому вигляді воно нікому непотрібне. Школярська справа, а не серйозна робота. І взагалі, в Америці є кращі, дотепніше і раціональніше зроблені машини. Знаєте, у мене є бажання допомогти вам. Я б оці малюнки взявся переробити, зробити з них справді корисні речі, як більш досвідчена людина. Вам потрібні зараз гроші, от і продайте мені авторське право на проект молотарки... Гроші одержите зразу і будете працювати над мотором. Мені буде роботи над тією машиною не менше, ніж працювали ви.

Зразу не міг второпати Сава: серйозна чи жартівлива пропозиція інженера? Здивовано нахилився трохи вперед. Близько його очей — ніжна, тонка шкіра лиця Маковецького, налитих прозорим соком, підфарбованим кров'ю. Під окулярами опуклі очі з павутинням червоненьких жилек на білкові. І дві глибокі, як рубці, зморшки від крил носа до губів. Рудий, хутровий комір пальта підпирав рожеве підборіддя. Круглі лінії овала обличчя ховаються в каштановому волоссі, туго прилизаному з білим шнуром проделя через усю голову. Маковецький чекав відповіді і знову почав доводити Саві всі вигоди його пропозиції:

— Не турбуйтеся, я ж не спекулянт, щоб вас підурювати. Будь-який конструктор заводу може легко спроектувати молотарку такого типу. Крім того, ці машини нам непотрібні. У нас їх не виробляють і виробляти навряд чи будуть. Я просто хочу вам допомогти, щоб цей проєкт не лежав, присипаний порохом на вашій полиці...

Коли Маковецький говорив, було видно з боку два золотих блискучих зуба в червоно-чорній ямі рота. Саві спало на думку, що й слова інженера такі: зверху золото, а під ним гнилі думки. Одвернувся — перед очима квадратик вікна чорного, блискучого, ніби обмазаного смолою.

Маковецький встав, порадив Саві поміркувати над його товариською пропозицією і зайти повідомити про наслідки їхньої бесіди.

6 Сава залишився сам. Задоволено міряв кімнату, і стіни розступалися перед ним. То їх розсунуло світло... Є люди, що не залишають в пам'яті сліду і, розлучившись з ними, тієї ж хвилини забуваєш про їхнє існування, ніби вичищаєш пляму на одязі, не згадуючи про неї. Інженер вийшов, і двері зачинилися за ним у кімнаті і в Савиній свідомості. Останнє слово розмови ще висіло в повітрі, а згадувати її Сава не хотів. Продовжував носити думки, висловлені перед цим Маковецькому...

Сів до столу і креслив олівцем — кола, колеса, димарі, якісь гаки. У голові пливли — велетенські плетива з залізних тросів, ажур рурок, перевитий кучерями гарячого вогню, божевільна музика металю, зойки сирен і скреготіння понівеченої сталі. Сила вогню, енергія тепла пульсує в перебоях і крутить сивий день і ніч перетворює в поганське свято. Ця сила врилася в землю, захопила корпуси, фабрики й заводи, степом поповзла в золотому мареві спілого колосу... Жадного обличчя на вулиці погризеного нуждою, мов шрамами, ранами тяжкої хвороби... Ні безробітного, ні жебрак. Кожен знає своє місце

в житті і спрацьована долоня знає, за яку підойму
взятись. Фабрика, завод, машина виробляє для кож-
ного солодку цукерочку щастя. Живи, твори, вихва-
ляй день і славу перемоги природи. Пам'ятай, що
ти людина — а це голівне... Сонце сходить важко
і проміння в'ється кучерявими пасмами, доторкується
до лиць. Сонце сходить важко, але котиться по бла-
китному килиму неба з почуттям своєї відповідаль-
ности. На тій землі, що крапкою малесенькою пла-
ває в етері, люди споживають енергію проміння.
Юнак винайшов акумулятора, і ріки теда плывуть...
Давно вже забули люди, що то є неврожай, холод
зими і осіння мряка. Зиму можна перетворити в літо
і осінь у весну. На бігунах, де вічний сніг лежав
у забутих, суворих обрїях, де стільки полягло хоро-
брих і завзятих — цвітут сади струнких пальм, цю-
тливих магнолій і важких троянд. Планета земля
коливається навколо осі, мов бутоньєрка приколота
до грудей свого вічного шляху. Усе почалося від
нового винаходу невідомого студента Сави... За
свою роботу він не захотів грошей, хоч усі глузу-
вали з нього. Попрохав лише збудувати йому вели-
чезну лябораторію, веселу й світлу, забезпечити
життя й роботу йому та юнакам, що будуть разом
з ним дошукуватися нових таємниць, захованих при-
родою в нетрях її геніяльних створінь. Хай живе
молодість, завзяття, поривання!..

Раптом усе одірвалося од Савиних очей і попливло
вперед і стало дрібненькою крапкою. Так зникає,
поменшується потяг. Так зникає в морі човен. Мрія
стала нереальною і Саві було трохи соромно. Здриг-
нувся від соромливої нервовости. Не любив таких
мрій — ознаки людської кволости і нетренірованости
мозку. Мозок повинен працювати точно й ясно під
керівництвом волі... Усе зникло, лише на папері,
яким заслано стіл, залишилися малюнки, схожі на
плян якогось химерного міста. Малюнки коліс, пі-
дойм, що нагадують кістяки, поламані в суглобах.

Усе змішалось в умовному пляні. Художники-конструктивісти позаздрили б графічному оформленню технічної фантазії, створеної уявою студента. До кожної лінії Сава міг написати пояснення і кожну машину оживити. Але замість цього — почав старанно закреслювати малюнок, намагаючись знищити й натяки на фантазію, що була заповонила уяву. Так траплялося завжди, коли Сава ловив себе на подібних мріях. Міркував — людина, що опановує нову техніку і сприймає матеріялістичний світогляд, повинна бути реальною, а не втішати й розважати себе дурними мріями... Така мрійність — ознака бездіяльності... Але дуже часто, все ж, рожеві думки крали в Сави спокій, підіймали завісу реального, розбивали мури буденного й на прекрасному самолёті фантазії гнали в далекі мандри коштовної спокуси. Прокинувшись, Сава старанно закреслював у пам'яті образи, солодку принаду картин. Вони не хотіли зникати, а, навпаки, юрмилися ще настирливіше, глузували з наївної боязкості.

Тепер сталося те ж саме. Відігнав від себе всі мрії. Десь крапкою малесенькою далеко миготіли. Ніби в бінокль, коли дивитися зворотнім боком на дрібненьку мініятюрку. А відняв стекла від очей — і знову тут картина.

Ретельно Сава закреслював малюнок на столі. Олівець майже стерся, але натиснутий міцно не витримав і сухо тріснув його поламаний хребет. Розгнівано кинутий на землю, олівець ударився об долівку, об стіну і затих у кутку. Єдиний свідок Савиного роздратування. Тоді рука, що зараз кинула олівця, схопила каламар, стиснула його до білих затьоків на пальцях. І чорна злива затопила малюнок. Атрамент розсотувався, розпливався поволі, обмацуючи дотикальцями чорної рідини нові міліметри пористого паперу. Палець допоміг завойовувати ширші простори, вів за собою потік атраменту. Зникали колеса, химерні рурки, пружинясті дроти,

спини й плечі сутулих машин. Останній шматок замазано, і все зникло.

Сава звільнився від переслідування мрій... Новими очима подивився навколо. Ніби скинув окуляри, що заважали краще бачити. Контури речей стали реальнішими. Манили до себе. Може й речі розуміють, що вони із своїми буднями, щоденністю і нудьгою ближчі за найфантастичнішу фантазію. Може... Цього питання Сава не вирішав. Він просто боровся із своїм, як сам казав, атавізмом „хохлащини“. Погляд на це Сава висловив кількома днями раніше Антонові підчас суперечки, що спалахнула якось цілком випадково. Антон, б'ючи себе в груди, тоном нетверезого пророка говорив:

— Я, носій національної ідеї! Справжньої, давньої України. Таким, як ти та батько твій, я нагадувату про неї. Для вас Україна стала казенним штампом на папері установи, а в серці ви її не носите. Загубили свою країну. Її розтринькали українізатори... Я ношу ідею нації на дні свого серця. Треба лише не розхлюпати ту ідею, не проміняти на вигоди доброї посади, на квиток, на дешевий обман блискучої демагогії. Знаю, прийде час, покличуть мене і скажуть: Антоне, розкажи нам, що таке Україна і веди нас до нових берегів. Ясно ж, для таких, як ти, Саво, це дурниці, а я відчуваю смерть нашого національного духу... Я згоден на Україну лише з варениками, борщем, галушками, плахтами, нашою піснею і Дніпром. Зрештою без цього оформлення немає нації. Я в першу чергу видав би їй наказ: біля кожної хати насадити вишневі садки, соняшники, рожі. На всіх вулицях — тополі. Їсти справжні українські страви і пити тільки наші трюнки. Носити обов'язково вишивані сорочки, сиві шапки, спитки, широкі сині штани й завести культ нашого крутого вола. Тоді нація справді відродиться. Я плакую тільки цю думку. Справжня Україна — для справжнього українського народу.

Зразу засміявся був Сава. П'яні очі Антона горіли вогнем фанатизму. Великими затяжками ковтав дим і випускав під стелю кучеряві хмарки, такі покручені, як і його слова. Сухе обличчя аскета, завжди безкольорове прикрасилося рожевими плямами. Сава відповів між іншим, бо знав, що не переконає словами свого дядька. Його може виправити або саме життя, або ніхто.

— Ти говориш, як причинний. Носій національного духу?.. Пророк?.. Дешеве надто твоє пророцтво і пам'ятай, що я твій ворог, бо ні в який дух не вірю й не вірив. Я замість соняшників жовтих хочу, щоб наші степи зацвіли червоним вогнем заводів і фіолетовим димом димарів. Садки викорчувати й насадити сквери, парки. Зробити щеплення проти лірики, пісенности, ледарства. Волів залишити тільки на бефштекси... Я вбиваю в собі слов'янську м'якотілість, мрійність і лінощі. Найвідсталіший в Європі нарід — це слов'яни. Німці хоч трохи навчили чехів бути людьми, а всі інші слов'янські нації не вміють працювати, а лише співати, мріяти та нарікати на свою долю. Революція показала, що ми можемо бути жорстокими з іншими і сами з собою. У нас заховано колосальні сили. Ми мусимо витратити з себе все, що шкодить нам бути дисциплінованими, працювати на користь революції. Робітникові найлегше вибити з себе оту лірику, мрійність та садки. Революція повинна створити нову людину, людину-велетня. І це мене більше цікавить, ніж національне питання...

— Бо ти мислиш за інструкціями...

— Ні, у нас є важливіші справи...

Суперечка продовжувалася б довго, але Антонові треба було йти ламати бюрократичну браму установ. Кілька днів дряпався він через нетрища канцелярських лабіринтів, вишукуючи шляхів просунути на виробництво Савині винаходи. Нічого не міг зробити. Всюди — або немає часу і розглядатимуть

КАРЛ МАРКС

КАПІТАЛ

ТОМ ПЕРШИЙ — КНИГА ПЕРША

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

... Щодо мистецтва, то відомо, що певні часи його розквіту ніяк не стоять у відношенні до загального розвитку суспільства, отже, і до матеріальної основи, до цього, так би сказати, кістяка його організації. Напр., греки в порівнянні з сучасними, або також Шекспір. Щодо певних форм мистецтва, от як, напр., епос, то навіть визнано, що вони в своїй класичній епохальній у світовій історії форми — ніколи вже відновитись не можуть, ледве лишень почалася мистецька продукція, як така; що отже, в обсягові самого мистецтва певні визначні форми його можливі лише на низькім ступені мистецького розвитку.

Вступ до критики політ. екон.

Робітники не мають батьківщини. Не можна позбавити їх того, чого в них немає. Прагнучи, насамперед, завоювати політичне панування, організуватися в одну національну класу, конституюватися, як нація, пролетаріат ще залишається національним, хоч цілком не в тому розумінні, як розуміє це слово буржуазія.

Комуністичний маніфест

Місце старого буржуазного суспільства, з його класами та антагонізмом клас, заступить асоціація, в якій вільний розвиток кожного буде за умову вільного розвитку всіх.

Комуністичний маніфест

справу цілий рік спеціально для того, щоб відмовити. А більше просто говорили — зараз стільки винаходять, що нікуди й дівати тих досягнень. Тепер Сава чекав на Антона, що захопив юнака своїми розмовами про реалізацію винаходів і можливість дістати таким чином гроші. Тоді робота над мотором піде іншим темпом.

Хоча східці установ люто ширили зуби, коли Антон їх топтав, він все ж не губив надії зацікавити бюрократів — інженерів винаходами. Хотів обов'язково, щоб про Савині роботи заговорили і щоб обов'язково Сава, з їхнього Гамаліївського роду, українець з діда — прадіда, прославив Україну і вславився на весь світ. Нехай тільки закінчить свого мотора. Український винахідник переведе світову промисловість на інші рейки... Щоразу такі наївні думки підігрівали Антонову гордість і гнали його на нові атаки установ здобувати гроші, щоб переводити в життя химерну ідею.

Своїх таємних думок не розкривав перед Савою, але зумів отруїти юнака, впорскуючи йому щоразу краплину отрути, малюючи перспективи майбутньої Савиної роботи. Обіцяв устаткувати Саві майстерню, допомагати йому провадити роботу. Треба тільки грошей. Мав прийти оце ввечері й розповісти про наслідки мандрівок. І дійсно, через якісь півгодини після Савиної розмови з Маковецьким Антон увійшов у кімнату, тягнувши за руку Зайку. Вони принесли з собою вільготний дух весни, пахощі запутаних вулиць і солодкого вітру. Тільки Зайка була зосереджена й похмура і на рожевих лицях не було ямок від постійної загонистої посмішки. Сава підійшов до неї:

- Моя сіренька радість прийшла, вухата й зла...
- Знаю, що я сіренька. У вас є й рожева радість...
- Яка це?
- Не знаєте, може, ота сама... Слухайте філософе, а що ви придумали нового й цікавого?

— Що ви дуже хороша дівчина, Зайко.
— Це було винайдено трохи раніше за вас...
І вигадувати не треба, видно й так усім, хто на мене
гляне...

І від вушей почала напливати кров на лице. Тільки
ніс не почервонів. Горіли 'лиця, вилиці, шия. Здава-
лося — зараз кров проб'ється крізь шкіру й бризне.
Зайка засоромилася своїх слів. Напружувала всі
сили, щоб погасити сором. Сава реготав на всю
свою велику горлянку, Антон по-батьківському по-
сміхнувся, а Зайка ніяк не могла видушити з себе
сміху. В інший час — реготала б в унісон Саві, ще
більше розжоврівшись від напруження.

Помітивши сумний і дивний вигляд Зайки, Сава
урвав сміх, метушню, пустування. Десь глибоко во-
рухнулася тривога, але згасла, бо почував повні
м'язи сили, і молодой крові. Заклопотано спитав,
запропонував роздягатися. Скинув з
неї вухату шапку. На чоло Зайці впало
волосся і розсипалося покрученими іскра-
ми. Узяла шапку в Саві і тиснула її в
руках. Вивернула шапку, як душу...
Соромно було, що не вміла ховати своїх
настроїв, почуттів.

Сава обережно взяв голову Зайчину
в долоні. Холодні лінії ушей накреслили
дотиками йому на долонях прозорий
орнамент. Притягнув голову до себе.
Приказував, що Зайка маленька дів-
чинка і їй не можна сумувати. Сава не
дасть нікому ображати Зайку. Нехай
вона роздягається, сідає в куточок і
сидить, присунувши до себе світло.
Зайка повинна веселитися, стрибати,
радіти, бо тепер весна. Правда ж Зайка
згодна з ним? Заглядав у вічі дівчині.
Побачив — великі, глибокі, сірі очі, щі-
линки чоловічків, — рухливих і живих.

Молоді й невинні очі. І ось раптом нервові хвилі пробігли по плівці, очі стали вогкі. Зачервоніли чисті риски повік і сіра фарба стала мутна, ніби її ріденько розвели водою. Прозорі сльози збіглися в краплинку і прорвались через греблю повіки. Прорвалися потоком, проклавши блискуче річище на лицях...

— Що з вами?

Сава розгубився. Антон підійшов і собі, повісивши пальто й кепку. Розпитати не встигли, Зайка рванулася до дверей і зникла. Сава з Антоном подивилися один на одного. Вони нічого не розуміли. Теплота лиць і м'якого волосся залишалася на Савиних долонях... Хотів бігти за дівчиною, але спинив Антон — нехай поплаче сама. Це не зашкодить.

Сталася якась недоречність. Даремно плакати Зайка не буде, вона ніби не з тих, тонкослізних. У людини якась трагедія і хто ж має право знати, що в серці носить ця дівчина? У тиші кімнати чути — в коридорі по краплині стікає вода з гранту, колуває метал, однотонно ляпає, ніби стукає в мозок. Десь нагорі хтось пробіг по східцях і крикнув дві слова хрипло, по-пташиному. Здалося — стоїш біля річки, увечері, коли починає насувати темрява. Невідомий птах сонно вмощується в очеретах і полохає вогке повітря.

Саві стало незручно так стояти, нічого не розуміючи. Щоразу приходять до нього Зайка, сидить працює, потім перерву роблять — розмовляють близькими, зрозумілими словами. Зайка вміє слухати уважно... Гомонів, як з маленькою дівчиною, розповідаючи наївні історії. Частував голодним чаєм і ніколи не спадало на думку — що перед ним доросла людина. Згадав — зовсім не знає Зайки. Ніколи ні слова не сказала йому, не розповіла про своє життя... Біографія її — таємниця... Ні разу не подікавився Сава життям жвавої студентки. Десь читав — біографія звичайної людини, то найцікавіша книга...

Чому плакала Зайка? Спитати?.. Але в таких випадках не питають, а повинні допомогти...

— Чому плаче Зайка, не знаєш, Тосько?

Антон погасив недопалок. Зашкварчав вогонь у послинених пальцях. Попіл м'який і теплий, як коштовне хутро.

— Не знаю... З нею взагалі щось робиться, і мені її жаль. Я боюся, що тут ти винен. Зверни увагу, яким поглядом дивиться вона на тебе, ніби рятуючись, чіпляється за останню безпечну підпору. Мабуть, кохання... Дівчина закохалася в тебе, а ти не хочеш цього помічати. Я зустрів її аж біля майдану Рози Люксембург. Знервована така йшла, стривожена. І до нас не хотіла заходити, майже силою потягнув, думав розважимо, а вийшло навпаки... На мою думку, ти їй здорово в душу вліз, закохалася дівчина. І хороша дівчина.

Безпомічно заблимав очима Сава, почувши таку новину.

Вважав Зайку за прекрасного друга. Навіть бував інколи, що перед ним дівчина. Людина жіночої статі. Ніколи кров не хвилювалася в присутності Зайки. Хоча, звичайно, траплялося навіть на вулиці — побачить якусь цікаву дівчину і з'являється бажання бігти за нею, по-дикунському схопити на руки і з могутнім вигуком нести, волочити до себе в шатро на врочиسته свято нестримної насолоди... І раптом перед очима виросла Мар'яна в тому вигляді, що стояла тут, у цій кімнаті. Прогнав від себе Сава це видовище.

— Нічого не розумію... Рішуче нічого не знаю. До чого крихкі, кволі люди! Любов, любов... Що воно за любов, від якої треба плакати?..

І думка знову повернула на Мар'яну. На принадність зрілої, привабливої жінки. Ця напевне не буде плакати від кохання. У неї вистачило хоробрости поставитись до хвилинного захоплення просто і відразу міцно зав'язати вузол. Нехай Мар'яна буде

хто завгодно — хоробрість завжди явище позитивне, хоч у ворога, хоч у друга.

— Ти продавав свої проекти? — Погасив Савину замріяність Антон.

— Продавав?.. А звідки ти знаєш? Мені запропонував інженер продати йому. Він живе в нашому будинкові...

— А я випадково дізнався. З біліярдної вийшов і на тому майдані, як його звуть, що біля собора... Тевелева... Слухай, хто цей Тевелев?

— Не знаю, якийся комуніст, що загинув у боях.

— Скільки не питаю, ніхто не знає. Назвали б майдан іменем невідомого комуніста, зрозуміліше було б... Так ото йду, дивлюся ніби знайомий хтось під ліхтарем на розі стоїть, одягнений під прикажчика дореволюційної якості, але пика груба. Гукає мене. Упізнав я Тараса. Не встигли двох слів сказати, якийся інженер підходить. Видно добре вони знайомі. Почав розповідати, що бачив у невідомого студента винаходи і пропонував купити їх. Сказав про твою молотарку, я зразу зрозумів. Розпитувати незручно було, я й пішов. На торговому мості наздогнав Зайку, ішла сумна й замислена.

Про свою розмову з інженером Маковецьким Сава розповів поверхово. Переказував в'яло й байдуже. Антон вилаявся по-салдатському. Сава майже не чув лайки. До нього в гості йшло знесилля, що з'являлося після напруження. Така втома почала приходити лише останній час. Тоді все ставало сірим і непотрібним. Лише оповідання Антонове про мандрівки по установах без ніякісінських наслідків так розгнівало Саву, що він раптом зблід і погрозив кулаком комусь у чорну ніч.

Ніколи Антон не бачив Сави в такому вигляді. 7 Тарасові везло. Не багато грошей вигравав, але загірбав банк за банком. Спокійно загірбав до себе срібло і, зімнявши засмальцьовані папірці, недбало сунув їх у кишеню. Зовні грав спокійно, навіть

в'яло. Лише великі краплини поту на широкому носі й на чолі виявляли його хвилювання.

Майже всі були на підпитку, але грали обережно, Ставили аби відбути чергу й скинути карту.

Маковецький сидів проти Тараса і гриз свої губи. У нього поволі танули гроші і разом з тим і губа нижня червоніла, аж напухала. Гриз її, мов цукерку.

Тарас позирнув на Маковецького і сховав посмішку. Глузувати одверто тепер не час. А дуже нагадувала цукерку нижня губа Маковецького. І нагадала Тарасові дитинство — малим жадний був до солодкого, а цукерки перепадали рідко. Раз на рік, у день народження Тарасового приїздив хрещений батько, диякон із сусіднього села і частував півдесятком дешевих цукерок. Хлопець знищував їх враз доки не залишалася одна, остання. Тоді чомусь обов'язково з'являлося бажання залишити останню цукерку на завтра. Малий Тарас рішуче клав її в кишеню. Щоб більше не чіпати її. Та цукерка муляла й пекла тіло на тім місці де доторкалася до ноги. Тарас обережно тримав її в кишені рукою. Спочатку була спокуса хоч подивитися на ту останню цукерочку. Ну чому ж і не подивитися — нічого ж не станеться? Розгорне й подивиться, якого вона кольору, і знову загорне так само, як і була. І розгортав, розглядав зі всіх боків. Кінець - кінцем лизнути трішечки можна — не зменшиться ж цукерки? Трішечки лизнути, разочок! Навіть зубами не доторкатися. Лизав обереженько, а воно хотілося ще раз, і ще... Потім малесенький шматочок одгризав. Раптом злякавшись, загортав цукерку знову в папірець. Але спокуса була така велика, що не міг витримати, розгортав ще раз і рішуче смоктав. Залишався останній малесенький шматочок, з жалем ковтав і останне. На завтра не залишалося нічого... Тарас посміхнувся на свої думки, а партнери, помітивши посмішку, зиркнули на нього невдоволено.

Так і жив Тарас, ніби смоктав ту дитячу цукерочку обережненько, обсмоктуючи дні, як солодкий подарунок. На завтра не залишав нічого. Був жадний і плотоядний. І Пріся була як цукерка. Не бачив майже цілий рік, а тепер, зустрівши, запалав жадібним бажанням обсмоктати. Бувши репетитором, брав свою платню з божевільним, витонченим умінням знущатися з жіночого тіла. Навіть самому після одержання „платні“ соромно було дивитися дівчині в очі. Майже після кожного урока, проказавши останнє речення лекції, без єдиного слова, завченим рухом починав роздягати свою ученицю.

Щодалі сохла, марніла дівчина. Витримавши іспита, стала суворо недоторканою, і Тарас ні скільки не жалкував, що покинув її. Місто велике, на його долю вистачить. І рідко згадував, бо звук — переступаючи поріг, забувати те, що залишив за дверима. А це випадково зустрів і здивувався — розцвіла Пріся, як степова квітка. Потягло до неї, мов у безодню. Але від делікатного натяку на зустріч — Пріся кинулася в бік і зникла. Остання розмова переконала його, що треба вживати рішучих заходів і загрожував дівчині скандалом... Хитнувшись, ледве не впала Пріся, судоргою звело їй зблідлі губи, похиливши голову, пішла від нього... Тоді Тарас зрозумів, що, вживаючи таких заходів він свого дійде. Бо останній час пружинясті Прісині руки і чудова спортсменська хода переслідували його. Перед очима стояла платня за лекції. А тут не дає спокою ще ота прісна Ліка.

Та з Лікою вже можна кінчати справу. Такими вогкими, коров'ячими очима дивилася ввесь вечір на нього. Закохана курка!.. І живе з нею лише тому, що не звук випускати, коли само в руки йде. Прекрасно зробив, що не одружився з такою цяцею... Хотів був офіційно шлюб брати з Лікою. Батьки і знайомі за молодого Лікиного вважали. А розрахунок у Тараса був такий — батько її отой

сивенький, голений інженер, що сидить ліворуч від Маковецького, завідував цілим відділом будівельних робіт Донвугілля. Два тижні тому його витурили звідти з величезним, гучним скандалом і кількадечним арештом. Раніш міркував Тарас — майбутній тесть дасть йому тепленьку посаду, ще й сам допомагатиме єдиній дочці. А тепер з нього нічого не витягнеш — ославленого, заляканого арештом і майбутнім судом. Напевне у в'язниці сиде. А донька тільки вміє — бринькати на роялі та з мамою розмовляти про сукні... Ні, край!.. Сьогодні треба починати політику розриву з Лікою. Такого чорта на свою голову завжди знайти можна. І чіпляється, спокою не дає. Щодня біжить до нього додому, нікуди через неї не вирвешся. А що буде, коли житимуть разом? То в концерт з нею йди, то в оперу... Скаже — працювати треба дома, щоб спіткатись її — приходять і сидить над душею... Нікуди не сховаєшся. Скаже — на засідання треба. Починається розпитування, — а куди, чому, та де? Який номер телефону, бо хоче подзвонити своєму арапчиккові...

— Цьому покласти край!.. Негайно перевести всю операцію і розпочинати похід на Прісю. Нехай не вие, однаково не викрутиться. Налякаю разів зо два, сама прийде в руки. З такими козирами, як у мене є для Прісі, їй нікуди не втекти. Приповзе...

Тарас одкрив карти:

— Своя!..

Маковецький вколов поглядом:

— Забирайте, ваші...

Тарас закріп блискучі, веселі, брязкотливі кружальця пальцями, схожими на дотикальця. До них липнуть гроші.

Та враз потьмарився блиск срібла. До столу підійшла Ліка. Густо нафарбовані губи складені для поцілунку. Ніби кожен, хто хоче, може облизати помаду. Примружено, завченим поглядом заохваної глянула на Тараса. Помітивши це, він почав надто

уважно рахувати гроші. Ліка невдоволено слідувала за грою Маковецького. Гості давно розійшлися, залишилися лише ці картарі. Взагалі вечірка була нецікава. Місяців зо три готувалася Ліка, але батьків арешт і звільнення з посади погасили радість іменин і довелося влаштувати вечірку лише для близького кола друзів і знайомих.

Йй минуло двадцять два роки, та це не викликало ніяких турбот, ні сумнівів. Лише якась іржа точила серце. Бо прийшли гості — поїли, випили, танцювали і розійшлися. Знову почнеться все звичайне. А тут ще Тарас чомусь був сьогодні розлютований, майже не підходив до неї і грубо відповідав на її дотики і шепотливі слова. Кохала його Ліка так само, як кохають і всі дівчата, але була в них з Тарасом одна тайна, про яку ніхто не знав. Справа в тім, що одного вечора, під натиском обіймів і улесливих Тарасових слів, стала Ліка жінкою. З тієї пори Тарас зробився ще ближчий і рідніший.

Позіхнувши, Ліка хотіла одійти, але Маковецький повернувся й швидко зміряв очима її постать. Подивився, як голодний дивиться на смачний шматок їжі.

— Це ви, прекрасна граціє? Будьте моїм добрим генієм і допоможіть одігратися. Огой варвар, Тарас, викачав з мене всі гроші...

— А ви, не одігруйтесь, за це батько битиме. — Засміялася Ліка.

У цю мить Маковецький ненавидів Тараса і, назвавши його варваром, вкладав у те слово справжнє значіння, йому належне. Та власне ніколи Маковецький не любив Тараса і, познайомившись з ним тут, в цім приміщенні, з першого дня намагався вколоти свого нового знайомого ненависним дотепом, показати свою перевагу над ним. Тарас платив інженерові тим самим. Вони ніколи не розмовляли мирно, але й не сварилися до кінця, ніби відчували, що один одному стануть у пригоді.

Гру закінчували. Гості почали вставати з-за столу. Маковецький, вставши, продовжував розмову з Лікою. Встромив очі в тонку шкіру декольте і оголених рук. До таких поглядів Ліка вже звикла. Зробила нетерплячий рух, і Маковецький перевів погляд на її перенісся.

Хоча оглядав дівчину Маковецький так собі, між іншим, за звичкою. Думки його були не тут, а біля Савиних проєктів, що не давали йому спокою і мали дати грошей. З цими думками спустився по східцях, перейшов вузький коридор. Ззаду тупав Тарас, його провожала Ліка. Тарасові кроки стихли, потім якесь шепотіння і різка відповідь Тарасового баритона. Хрипнувши дверима Тарас рішуче вийшов.

Наздогнав Маковецького й пішли поряд. Вулиця стояла порожня, лише стеріг порожнечу дрімливий ліхтар. Свіжа прохолода весняної ночі впала на камінь поверхів будівель і обважнілі повіки вікон блимали сонно.

Ішли мовчки. Кроки падали гулко, мов камінці в глухій печері, віддаючись луною в закутках.

Раптом Тарас спитав, здивувавши Маковецького несподіванкою:

— Я бачив, як ви розглядали Ліку, мабуть, так дивиться лев на антилопу... Вам подобається Ліка?

Відповідну кількість секунд той мовчав, доки запитання дійшло його свідомості:

— Що за дивний запит такий? До чого це ви?

— Так просто, скажіть — подобається чи ні? — Нетерпляче настоював Тарас.

— Коли це вас так цікавить, можу сказати. Подобається... Матеріал путній... Вам повезло. На жінках я розуміюся трохи...

Тарас ніби не чув останніх слів. Узняв швидко під руку Маковецького, затримав його на місці. Обидва спинилися. Маковецький дивився, як смаковиті, пухлі зуби Тарасові на могутніх щелепах ворухилися без слів, потім вимовили:

— Берить її собі, Ліку, вона мені наобридла, хай їй чорт! Трохи походить за нею, подаруйте квітів, чи якусь жіночу дурницю і одержите всі таємниці дівочих привад. На цій справі вона теж трохи розуміється. От і буде пара...

Маковецький не міг зразу нічого вимовити. Сам людина без забобонів, він не розумів, що таке мораль і сумління, але тут стояв приголомшений. Віривши завжди лише в кар'єру й в гроші, інженер виробив собі прекрасний імунітет проти тих дурниць, що звуться — громадськими, суспільними обов'язками, людяністю іншими кайданами, що ними опутало себе суспільство.

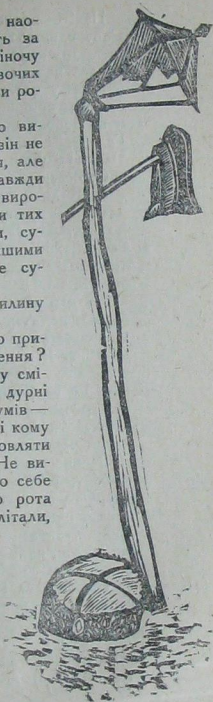
І ось тут не витримав. Стояв хвилину здивований, пошепки промовив:

— Ви знаєте, що Ліка дочка мого приятеля і всім відомо про ваше заручення?

Тарас хрипло розсміявся. У цьому сміхові була глузлива відповідь на дурні слова інженера. Маковецький зрозумів — які ж зараз заручини можуть бути і кому вони потрібні? Навіть дивно вимовляти таке слово. Але сміх образив... Не витримав, не міг утриматися, близько себе побачивши чорну нору Тарасового рота з білою каймою зубів. Звідти вилітали, як постріли, сухі удари сміху. Вмить замахнувся Маковецький, кулак доторкнувся до Тарасового рота й рука отерпла від болю.

Тарас удався своїм сміхом, ковтнувши власної крові.

8 Антон задихався. Захоплював блідими губами повітря, ніби ковтав окріп...

Навіть волосся на лисині найжачилося. Кропив Саву слиною:

— До нього підеш кланятись?.. Дорогий тато, ти дав нам усім по пиці, заставив голодувати, покинув нашу матір і зійшовся з шлюхою, так я за твої заслуги прийшов поклонитися. Ти людина впливова, купи мене, твого сина! Дай мені сорок сребреників... Гад ти, Савко, воша тифозна!.. Ненавиджу тебе й Петра! Думав хоч ти чесний, і помилився...

Стримуючи себе, Сава відповів недбало:

— Коли б це говорив не ти, так уже б давно вилетів на вулицю з побитою пикою. А тебе мені жаль трохи. Я давно говорив, що цілком виправдую батька, хоч і люблю свою матір трохи більше, ніж ти. Нам доводиться ламати традиції тисячоліть, що тяжать над нами. Ти мені говориш про честь, твоя честь для мене порожнє слово. У мене і в мого батька поняття чести зовсім інші. Чесно те, що йде на користь нашої класи і нашої держави. А все інше нечесне. Я маю право звернутися до батька, як до старшого товариша. Нехай допоможе... Правда, мені це неприємно. Але ж ти сам переконував мене, що треба всіма засобами дістати грошей, щоб продовжувати роботу над мотором. А тепер боїшся за якусь честь, мов міщанська стара діва.

Схопившись з місця, Антон знайшов очима свій кашкет, піймав його, зімнявши в руках. Пішов до дверей... Потім труським, дрібненьким кроком знову підбіг до Сави. Почав обплітати словами хлопця, такими ніжними, лагідними словами. Це ті скорботні, найжалісливіші слова, що їх говорить мужчина, коли починає плакати. Коли горлянка в нього стискується і захлинається словами, моз водою. Сава стояв приголомшений, слухаючи белькотіння Антонове:

— Саво, любий... Я ніколи нікого не просив. Я під розстрілом стояв, як дуб. У боях під кулеметами йшов, як буйвол. А тебе прошу, благаю...

Дунав будеш моїм спільником, полюбив як сина. Для мене, ні, для матері твоєї, не ходи. Не треба!.. Нехай він мучиться, нехай знає. Я нагадаю йому про тебе. Не ходи... Навколішки стану!..

Дійсно Антон опустився на підлогу. Підняв очі вгору. Сава побачив сльози, що блищали прозорими плямами, відбиваючи проміння світла. Антон стояв навколішки і прохав, щоб Сава не йшов до батька.

Сава не знав, що робити. Суперечка прийняла зовсім інші форми. Перед ним стояла навколішки переможена, знесилена, слаба людина. Може, навіть хора. Але жалю не було. Огиду викликав Антон, а не жаль. Всеж промурмотівши слова втіхи, Сава підняв Антона з підлоги. Той тремтів увесь і ноги були неслухняні. Ледве несли, коли повільно пішов до дверей, поточився мов п'яний. Відчинив двері, озирнувся ще раз. Втягнувши голову в плечі, вийшов у коридор і, не причинивши дверей, поліз на східці, ступаючи важко, ніби ніс на плечах надзвичайну вагу.

Сава бачив — тінь Антонової постаті перерізала косяк світла, що прорвався з кімнати на східці. Потім спустилася тиша, що отруєє хвилини самотності зразу після розлуки. Сава пройшов по хаті міцно натискуючи на каблуки, зачинив двері, люто грюкнувши ними, переставив стільця. Рука мимоволі поправила на ліжкові ковдру — те місце де сидів Антон. Рука стерла останні сліди його присутності.

Зрозуміло — Антон більше не повернеться. Або прийде розплатитися за своє приниження. Трохи жаль було Саві, що цей близький чоловік покинув його. За останній час Антон зумів бути потрібним, умів допомогти і зовсім не заважав. Навіть, сперечаючись про політику, стримував себе і корився Саві. Тільки ненависть до Петра не вгасала. А найголовніше — Сава залишався сам. Зайка унікала аустрічі з ним після останнього сльозливого вечора.

Надійку зустрів на вулиці. Поспішаючи заявила, що вона вдень на посаді, увечері готується до іспитів. Переобтяжена роботою, через те й не може до нього зайти. Та й раніш Надійка надто рідко відвідувала Сава. . . . Останній час Сава напоягав на роботу над своїм мотором. Днями й ночами над ним сидів. Уперше за весь час перебування в інституті почав пропускати лекції, не відвідував школи. Вся його істота перетворилася в клубок енергії, кинутої на перевірку ідеї можливості існування такої машини.

Антон займався виключно ходінням по установах з метою протиснутись десь із Савиними винаходами — приладом для зчіплювання вагонів, музичним струментом, та з іншими дрібнішими, винайденими Савою апаратами. Коли всі заходи просунути проєкти розбилися, Сава звернувся в цій справі і до секретаря свого комсомольського осередку. Той по-товариському співчував Саві, але допомогти нічим не міг. Сава й сам розумів, що секретар осередку дійсно нічого не міг зробити, і не міг вплинути на різні експертні комісії та на бюрократичні установи. . . . Але охота до праці у Сави зникла. Ходив розслаблений, ніби після хвороби, ніби раптом постарів і м'язи обм'якли. Нічого не цікавило, рука не простягалася до роботи. За весь час життя в Харкові — це було вперше. Розважав самотність — Антон, що своєчасно був біля Сави, розпсвідав новини і лаяв увесь світ.

Останній тиждень, і Сава вишукував хоч малесеньку щілинку пролізти із своїми проєктами. І всюди зустрічав холодний опір установ, затоплених папером. Фактично, справжнього ворога, з яким можна було стати на бій віч-на-віч, не міг знайти. Але й пролізти теж не міг. Напружені нерви в голодному тілі не витримали. Невидимий ворог у м'якому паперовому одязі, пронумерованому і зшитому grosбухами — переміг. У Сави розхитався якийсь гвинтик,

машина мозку притупилася. Енергії не вистачало сісти за стіл працювати. Бо цей стіл здавався чужим, книжки незрозумілі й зайві. Папери з рахунками з малюнками дратували. Не знав, за що братись, з чого починати.

Здивовано розглядав папери, де креслив деталі свого мотора. І здавалося, що робив те все зовсім не він. Числа написано його рукою, але чужа голова їх вигадувала. У нього піднімався бунт проти цифр, вираховувань, книжок, роботи. Кожна цифра кліщем уп'ялася в тіло, в нерви. Моторошно стало...

З лютим роздратуванням Сава махнув рукою по столі, загриб усе і, майнувши білими крилами, папір з покірним шелестом полетів на підлогу. Кілька книжок глухо вдарилися об стіну, сплівши в обіймах одна одної свої сторінки. Тиха затишна кімната — стала чужа й зайва. Втекти б звідси, але чи знайдеш місце для відпочинку. Ніби останні дні доживав тут у цій конурі, вкопаний в землю.

За кілька десятків кварталів — інститут. Суворі аудиторії, лябораторії де підтверджується книжкова мудрість і логіка підручників перетворюється в конструктивну будівничу практику. І студенти, що висотують знання з кожної строчки книги й мозку професора. Все це далеке, як спогад. Невже він лише кілька днів не був там?

Ніколи не почував Сава своєї самотності. Раніше — самотність була необхідна, щоб після неї, після напруженої роботи почувати себе міцнішим за всіх, сміливіше дивитися в обличчя людям. Тепер — заблудився тут і кожен хоче і має право образити, дошкулити заблуканому.

Антон пішов... Пішов переможений, поставлений Савою навколішки. Але він і Саві прищепив знесилля і недовір'я до всього.

9 Два дні не виходив Сава зі своєї конури. Два дні не доторкався до книжок, не сідав на стіл — нічого не робив. Ніби якась хвороба напосіла на нього,

так зле почував себе від вимушеного ледарства. І ще гірше коли в голові немає думок. Якесь ганчір'я спогадів, набрякле, нерухоме. Мозкові канали забруднені лінивою байдужістю до всього навколо, незвиклі до бездіяльності несли в своїх ложах темну, тупу, болочу безнадійність.

Вікно пручаючись виривалося на півметра із землі. Шибки забризкані брудними краплинами. Нагадували шибки світле обличчя, поколупане віспою. Такі обличчя бувають завжди суворі, непривітні й чужі. Плями сміху падають на них, як гримаса постійної, глибокої образи. За вікном, в рідкому баговинні весняних калюж барложилися драними чобітками діти. Голоси в них дзвінкіші, настирливіші, ніж завжди. Діти хлюпали жовтовосірою рідиною і пускали трісочки замість човників. Один хлопчик дряпався на перила гнилих сходів біля сараю, сходів, з'їдених часом, старих і сизих від дощу й пороку. Цей хлопець чомусь нагадував малпу своїми довгими руками, рухами й присадкуватим корпусом. Вчепившись руками за перила, хлопець хитався, мов на качелях. Напевне мав дуже міцні руки, бо качався довго на заздрість інших дітей. Тоді Сава почав старанно вивчати мапу синіх жил на своїй руці. Ця рука вміє тримати молоток і зубило, перо й райс-федер, рушницю й книжку. Невже ці руки доведеться опустити і так розглядати їх, як непотрібні додатки до тіла? Невже він уже переможений.

І раптом відчув під ногами міцну підлогу, реальність свого житла, наївну усмішку сонця, що тікала від хмар, і вигуки за вікном... Плян, вироблений Савою за ці два дні, здавався реальним і звичайним, а не зайвою витівкою знесиленого, обуреного студента.

А тепер, у цю хвилину, Сава міг робити будь-яке фантастичне діло. Хотілося просто піти в ті установи, що гальмують винахідницьку роботу, й зробити скандал. Наробити хуліганського бешкету.

Нехай кричать газети, нехай заганьблять його вчинок товариші.

Та які товариші? Де вони? Ці товариші хороші здалеку, на відстані звичайних розмов або балакучої мовчанки. Товариші не бачили й не бачать, як у нього вигоріло від злости нутро, і перетліли на попід бажання працювати.

Сава не помічав, що поволі заплутувався в лабіринті, в хащах індивідуалістичного протесту і скигління. Здавалося йому, що не кілька день не був він в інституті, а вже роки минули і забув він про свій осередок, про товариські збори і про спільні інтереси. Здавалося, що його не впізнають уже ті, чужі йому люди, і секретар комсомольського осередку Павло, буде близькозоро приглядатись до нього, як приглядається до кожної нової людини, що її зустрічає вперше. Крупноголовий Павло, такий тонкий і високий з широкими плечима, не міг стояти рівно, а обов'язково гнувсь на своїх довгих ногах. Нагадував райсшину, коли стояв рівно, і кронциркуль, коли розставляв ноги, щоб не хилитись. Тепер, вислухавши Савині нарікання, він обов'язково сказав би:

— Ще один отруївся, в обивателі лізе... Неврастеніки чортові!

Неврастеніки — його найулюбленіше лайливе слово. Тепер справа з проектами набирала, для Сави, характеру спортивного. Азарт спортсмена стьобав його. Дошкульно бив і засліплював очі. Як роздратований бугай, розлютований боксер кинувся він на свого суперника чи ворога. Хоч того ворога перед ним не було.

Хутко, але старанно Сава почав зав'язувати, замотувати моделю. В пальцях відчув холодні дотики металю і перед очима встала вся історія цього винаходу. Смерть стрілочника-приятеля, голодна родина його і пам'ятник другові — цей прилад. Згадав, як робив кожну дрібницю сам, власними руками.

Моделя навівала спогади про ті часи, коли саме сидів на невідомій станції і безсонними ночами працював над цим винаходом, і наївний думав, що ошчасливить все світ.

Взявши під пахву моделю й довгу тонку рурку рисунків, Сава вийшов на вулицю. Його трохи здивувало сонце, якого раніш не помічав і яке змінило обриси і форми речей, купаючи їх у промінні. Але швидко про сонце забув, ішов, нахиливши голову, не бачивши нічого. І лише, коли якийсь хлопчик ніби підкотився під самі ноги і знизу крикнув:

— Дядя, ноги поламаєш!

Сава прокинувся. І знову помітив блискучий ранок перших дивовижних весняних днів. В нашій столиці весна буває якась особливо чудернацька. Ледве розтане сніг, а вже трахомні вікна будинків і миршаві дерева, засипані пилом, і в'януть як від хвороби.

На паркані в плямі сонця Сава помітив — п'яна метушлива муха робила свої перші вісімки. В скверах теж як комахи або мурашня повилазили діти і надто зосереджено і занадто серйозно ловили соняшні зайчики і відблиски променів в калюжах. Їхні молодші друзі сиділи на руках у матерів. В очах цих дітей світилося недоуміння і якась боязливість до абсолютно невідомих речей, які їх оточували.

Матері гуляли погордо, притискували дітей до себе, до розстебнутих грудей, де світилися білі, опуклі ніжні і принадні сосуди величезного життєвого щастя, від якого починає жити найгеніальніша і найбездарніша людина. Злочинець і талант, ідіот і геній, політик і поет, філософ і діловод — починають свої перші кроки, перші дні життя, присмоктавшись до матерніх грудей. Подумав Сава:

— Цікаво, чи впливає молоко матері на розвиток мозкових клітин, на здібності людини. Може ж так бути, що саме перший час життя, коли дитина годується лише молоком своєї матері, тоді й зароджується всі властивості характеру, натури майбутньої людини.

На вулицю Свердлова трамваї вилітали веселі й руді, ніби вони стомилися, зашекалися, але працювали з охотою. В цьому повітрі, в соняшних плямах звуки рвалися гучно і приємно глушили. І Сава знову згадалося, як він ще недавно збирався всі отакі звуки підпорядкувати законам мелодії і створити якусь вуличну симфонію. Так би мовити, утилізувати звуки...

Великий шестиповерховий будинок, сірий і чудний, як старий чобіт, виріс біля самого вокзалу. Увесь час входили і виходили люди, двері розкривалися, як обійми. Коридори в будинкові Управління залізниць схожі на тонелі і кроки в них глухнуть. Із заворотів виринають урядовці, заклопотані, з папірцями в руках, рот, проткнутий цигаркою. На п'ятому поверсі Сава знайшов той відділ, що йому треба. Пропустив повз себе не мало людей, доки спромігся зайти. Дивився на двері. Вони висіли важкою брамою, чотирикутником і відчинялися мов палітурка з книги про людське неосяжне горе. На дверях табличка і назва відділу, схожа з назвою якоїсь річки. Дійсно, напевне, в цій Леті топнуть, мов у річці мітичного пекла, винахсди — муки безсонних ночей, фантазія хорих, або талановитих людей.

Сава бачив, як виходили люди з цих дверей. Вийшов один обурений знервований чоловік, ворухив губами, нічого й нікого не бачив своїми широкими очима і, пройшовши якісь кілька сажень, важко сів на лаву, що стояла в коридорі. Інші виходили спокійно. Але Сава відчинив двері хоробро. Недалеко дверей першої кімнати сидів за столом чоловічок — сухий, висмоктаний і ображений, мабуть, на весь світ. Десь поряд заливався ундервуд. Цей чоловічок спитав відвідувача за чим той прийшов. Несподівано Сава помітив, що невпізнає власного голосу, хоч і не відчував ніякого страху. Цим дивним голосом, хрипкуватим і тихим, він розповів, чого треба йому, ніби переказував цьому висмоктаному

урядовцеві якийсь секрет. Той ввічливо прислухався і неввічливо перебив Сава, проказавши, що треба винахід зареєструвати, а через деякий час повідомлять про висновки експертної комісії. Чи швидко це буде? Залежить від того, скільки роботи матиме комісія в цей час.

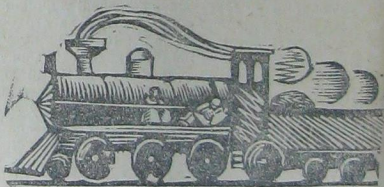
В цю хвилину з других дверей вийшов інший службовець. Пробіг очима по кімнаті й хотів вийти. Але його спинив голос із-за столу:

— Ось ми зараз питаємо у Івана Семеновича. Він нам скаже, коли засідатиме експертна комісія й коли розглянуть ваш проект.

Іван Семенович спинився. Посміхнувся... Він був така протилежність урядовцеві, з яким розмовляв Сава. Високий, рожевий, з хвилястим руським волоссям і синіми, з веселими іскорками, очима. Посмішка весь час плавала на губах приємного кольору.

Підійшов він по-юнацькому, ступаючи твердо і розмахуючи руками. Дійсно — величезний контраст! Іван Семенович — сангвінік, напевне завжди зі всього задоволений і веселий. І поряд людина, що сяк так стримує себе на роботі в канцелярії і годинами пиляв скрипучими словами свою дружину і тероризує родину. Йому отрує життя катар шлунку і геморой...

Підійшовши до столу, веселий сангвінік вислухав запитання урядовця, хорого на катар, і піймав Савин погляд, що здавався, мабуть, благаючим. Але до цього він звик...

Засідання експертної комісії буде на цьому тижні, але з цим проектом доведеться почекати, бо на перше засідання не встигне дати висновків інженер - експерт.

Невідомо чому зацікавився сангвінічний урядовець Савиним проектом. Може, просто хотів трохи розважитись. Спитав, що Сава приніс і хто він такий. Сава хотів розгортати модель і разом розповідав про свій винахід. Але його співбесідник уже розкинув папери рисунків і пильно їх розглядав. Раптом закинув голову вгору, очима до стелі й весело, радісно засміявся густим бадьорим сміхом.

— Знову про зіплювання вагонів? Те ж саме! Та ви знаєте, що це тисяча перший проект за цей рік. Чомусь кожному муляють наші стрілочники та зіпшики. І нерееструйте навіть цього винаходу... Те ж саме... В наших умовах такі речі застосувати не можна. Де ж ми грошків наберемо?

І він знову засміявся, засвітивши рожевим чисто виголеним підборіддям.

На один момент майнули перед Савиними очима розтрощені груди стрілочника, скриготи його друга, і захотілося несподівано вдарити в підборіддя цього веселого сатира, що так легко й легковажно ставився до чужої праці.

Може, сатир помітив це, може, самому стало незручно, але він раптом, спинивши погляд на Савиному обличчі, урвав сміх і серйозно почав говорити, замазувати вражіння від своєї легковажності. Безумовно, вони можуть проект розглянути, та зважаючи і беручи на увагу економіку і взагалі і так далі і так інше... Сава посміхнувся, забрав свої речі й пішов з кімнати.

Йому в спину ще продовжував свою промову веселий інженер...

Повільно Сава спустився вниз і вийшов на вулицю. Ішов, ніби нічого не сталося, ніби так і повинно бути. Тільки заважали: модель, старанно загорнута в газету, та рурка рисунків. З радістю викинув би кудись через паркан, але не вистачало енергії. Все завзяття залишилося там, на п'ятому поверсі Управління Південними залізницями, в тій кімнаті, де сміявся над Савиною роботою веселий білявий фавн.

Юнак вирішив — сьогодні покінчити остаточно і раз назавжди з цими мандрівками по установах. І тому Сава пішов прямо в Центральну Комісію сприяння винахідництву, що міститься в ВРНГ. Ще давно тому, Антон передав копію проекту молотарки в комісію. Пообіцяли, здається, скоро дати відповідь. Цікаво, як там приймуть і який фавн сміятиметься в вічі?

Тут не сміялися, справа була простіша. Порилися в книжках, сивенький дідусь звірив номери і знайшов резолюцію: що є якісь неправильні вираховування, неудовершення. Не підходить до наших умов. Не годиться, бо в нас таких машин не виробляють.

Лише барабан з вальками замість шипів дуже цікава річ, та ще пилосос. Треба перевірити, випробувати і тоді, може, наші заводи придбають собі ці речі.

Відразу це все на Саву не вплинуло і навіть трішки розважило, а потім спав на серце такий розпач, ніби юнак раптом став калікою і загубив всі свої сили, зостався інвалідом. Хотів, щоб всі йому

співчували і навіть, коли б протягнув хто копійку, це теж була б підтримка.

Розповісти комусь, порадитись і вилаяти найбруднішими словами увесь світ, людей, канцелярії, закони, владу, чортів, ідолів!

Шукав співчуття, а все складалося навпаки. На вулиці самі вороги і зараз глузуватимуть в обличчя. Засміються глузливо, як той фавн, що сьогодні привітав винахід в Управлінні. Навіть каменюка з бруку зараз стрибне і вчепиться в обличчя — вона теж кусається, не кажучи вже про людей. Кожен хотів зазірнути хлопцеві в очі, а один, пристойно одягнений юнак, посміхнувся, глянувши в Савин бік. Але злякався. Мав намір з чимось звернутися, повернувся і пішов слідом за Савою.

На театральному майдані, де спинами один до одного, на різних кінцях, мов вороги, стоять на постаментах Гоголь і Пушкін і спостерігають вдень дітей, а вночі закоханих хатніх робітниць, Сава сів відпочивати. Самотність огорнула його, хоч навколо кипіли потоки людей і бурхливих розмов.

Було нудно й байдуже. Ховав нудьгу для себе. Захоплення спортом просунути свої винаходи — минуло. Залишилося — люта злоба, порожнеча й бажання комусь розповісти свої пригоди.

Думка про батька застала Саву підбадьоритися. Як він раніш цього не згадав? Тільки з ним можна поговорити, до нього й звертатися треба.

Остаточнo вирішив іти до батька.

Схопився з місця і не йшов, а майже біг, штовхаючи людей, не чуючи лайок, що ними провозжали його. Ніби зараз одержав повідомлення про чиюсь смерть, або про нещастя від якого треба врятувати.

На Свердловській вулиці, старий миршавий будинок, двоповерховий і непомітний. В темному вестибюлі панував сивуватий швейцар з добрим обличчям і лінивими очима під кушниками сивеньких брів. Він відповів Саві, що директор тут, кабінет

Його на другому поверсі і провів підозрілим поглядом юнака, що стрибав через двоє східців угору.

В узенькому коридорі, як і по всіх установах бігали заклопотані співробітники, і співробітниці клацали своїми каблучками.

Швиденько прочитав Сава напис на дверях, попередження, щоб зверталися відвідувачі спочатку до секретаря. Сіпнув двері, ніби хотів їх вирвати й зайшов. В маленькій кімнаті, за величезним столом праворуч, завалений паперами сидів комуніст стандартного типу, мабуть недавній військовий, бо тримався рівно й розмовляв рапортуючи.

Зразу Сава не говорив за чим йому треба до директора тресту товариша Гамалії. Просто треба й край. Але секретар резонно відповів, що просто, без діла, до директора не пускають. Тоді юнак змушений був признатися, що він приніс нові винаходи на що одержав відповідь, чітку й точну без одного зайвого слова.

— Зайдіть у технічний відділ, а звідти вас направлять у конструкторський відділ відповідного заводу. Розумієте?

Сава посміхнувся, уявив собі, як змінився б тон у цього стандартного секретаря, коли б він почув, що Сава є син директора тресту. Та цього секретар не почує. На настирливі вимоги упертого юнака секретар підвівся і пішов до дверей кабінету з цілком зрозумілим наміром — нічого не сказати своєму начальству, а Саві відповісти, що товариш Гамалія не можуть його прийняти.

Але відчинилися двері раніше й поспішно вилетів звідти чоловічок, витираючи спітнілу лисину блакитною хусточкою. Цей чоловічок до того був стурбований, що навіть дверей не причинив і Сава побачив голову батька, схилену над папером. До вуха Гамалія приклав рурку телефону, але слухав не уважно.

Всього кілька кроків — відстань батька від сина.

За ці секунди Сава встиг розглянути, що батько змарнів, обличчя стало сірим, хоча й круглішим. Помітив і тонзуру-лисину, бо Петро Гамалія сидів трохи нахиливши голову вперед. Лише очей не бачив Сава, за те помітив суворо стиснуті губи — у батька якась неприємність.

Якась неприємність... А тут прийде син сповідатися, розповідати дрібниці. Та як їх розповідати? З чого почнеш? Може воно боляче тільки йому самому...

І замість рідного батька Сава вже бачив чужу людину, що керувала колосальними справами в державі, людину, що звикла не зважати ні на слюзи, ні на кров, ні на якісь там переживання — людину роботи. Чужу людину...

Секретар сховався за дверима кабінету свого начальника й батька сховав від Савиних очей, міцно зачинивши ті двері. Ніби то був не звичайний Гамалія Петро, а якийсь дикунський бог, ідол, що на нього дивитися звичайним людям не можна.

Секретар вийшов з кабінету і ледве розкрив рота сказати перший склад того слова, яким хотів відмовити Саві в аудієнції з директором, коли помітив, що юнака немає. Хвиля підозріння й переляку пробігла від обличчя до ніг. Хутко озирнувшись секретар кинувся до свого столу й зрадів, що шухляда була замкнена, ключі як завжди під паперами на столі. Ніяк він не звикне ховати їх у кишеню! Одімкнув шухляду — у куточку коливалася від руху шухляди печатка. На столі всі папери були в порядку.

Секретар дбайливо сховав ключі в кишеню.

(Продовження в наст. числі—Л. Я.)